

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Історичний факультет

Кафедра історії Східної Європи

ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА

до дипломної роботи

бакалавра

на тему: «Інтервенція держав Антанти на півночі радянської Росії у 1918-1919

рр.»

Виконав: студент IV курсу
денної форми навчання
напряму підготовки (спеціальності)
032 «історія та археологія»
Жмакін Олексій Олександрович

Керівник: д.і.н., проф.
Волосник Юрій Петрович

Рецензент: к.і.н., доцент
Єремєєв Павло Вікторович

Харків – 2021

ЗМІСТ

ВСТУП	3
Розділ 1. Російська Північ напередодні і після революції	16
1. 1 Стратегічне значення регіону	16
1. 2 Військова присутність союзників	18
1. 3 Російські військові сили в регіоні	21
1. 4 Північ та Лютнева революція	22
1. 5 Північ та Жовтнева революція	30
Розділ 2. Відношення Антанти до Радянської влади. Перші кроки до інтервенції	35
2. 1 Оцінка подій у Росії закордоном.....	35
2. 2 Перші кроки до втручання	39
2. 3 Кінець політики «лавірування»	49
Розділ 3. Розгортання інтервенції та її крах	53
3. 1 Антанта та Мурманськ	53
3. 2 Антанта та антибільшовицьке повстання.....	55
3. 3 Утворення Північної області	57
3. 4 Перші місяці війни	59
3. 5 Тимчасовий уряд Північної області. Жовтневі бої.....	63
3. 6 Завершення Першої світової.....	66
3. 7 Зимова кампанія 1918-1919 рр.....	69
3. 8 Кампанія 1919 р. Евакуація.....	71
3. 9 Падіння Північної області	78
ВИСНОВКИ	82
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	86
РЕЗЮМЕ	93

ВСТУП

Громадянська війна в Росії займає ключове положення не тільки в історії Росії, але й у всесвітній історії ХХ ст. Саме результат цієї війни визначив подальший розвиток людства – внаслідок перемоги радянської влади було збережено та укріплено державу, в основі якої лежав абсолютно новий економічний базис та суспільно-політичний лад. Нажаль, далеко не всі аспекти громадянської війни в Росії висвітлені рівномірно, окремі її теми вивчені фрагментарно та епізодично. До числа недостатньо вивчених належить і проблема вивчення передісторії та перебігу війни на Півночі Росії. Інтервенція під час Громадянської війни передувала наступним спробам збройної боротьби з радянською владою. Невдала відкрита агресія країн Антанти є одним із основних епізодів цієї війни, більш того, як буде показано в цій роботі, вона ще й виконувала роль рушійної сили.

Охоплюючи значні території колишньої Російської імперії, війна мала певну специфіку у кожному регіоні, ці особливості сукупно утворювали загальну багатогранну та багатопланову картину. Від регіону до регіону змінювався й характер іноземної допомоги противникам Радянської влади. Одним із регіонів, до якого відбулося вторгнення збройних сил США, Великобританії та Франції стала Північ Росії. Саме тут розпочалася інтервенція. Північ стала першим плацдармом Антанти.

Дослідження цього епізоду війни є вкрай важливим у загальному контексті вивчення переломних подій того часу, адже включає в себе не тільки розгляд безпосередньо діяльності військ Антанти та їх місцевих союзників, але й їх економічні та політичні інтереси, процеси, що відбувалися в правлячих кругах, реакцію періодичної преси та суспільства на це тощо.

Об'єктом дослідження є громадянська війна в Росії у 1918-1920 рр.

Предметом дослідження є іноземна інтервенція на Півночі Росії у 1918-1919 рр., її причини та цілі, вплив на перебіг та результат Громадянської війни,

її роль та місце у загальному контексті політичних процесів та військових дій цього періоду.

Хронологічні межі дослідження охоплюють проміжок часу від липня 1918 р. до жовтня 1919 р. Нижній кордон обумовлений тим, що 2 липня відбувається перше безпосереднє зіткнення радянських військ та інтервентів. При розгляданні передумов та причин інтервенції автор звертається до подій 1914-1917 рр. Верхній кордон обумовлений тим, що війська інтервентів було евакуйовано у жовтні 1919 р., тим самим завершився етап відкритої озброєної інтервенції у регіоні, проте лише у березні 1920 р. відбувається остаточне падіння Північної області, Червона Армія здобуває остаточну перемогу над лояльними іноземцям силами, розгляд подій до цього моменту необхідний для винесення остаточних вердиктів щодо ролі та наслідків інтервенції на Півночі Росії.

Територіальні межі дослідження обмежуються Архангельською губернією, місцем, де безпосередньо відбувалася інтервенція.

Дослідження інтервенції на Півночі Росії почалися радянськими авторами ще у 1920-ті роки. Фундаментальні праці присвячені цьому питанню продовжують активно виходити і у XXI сторіччі. Радянсько-російську історіографію можна поділити на декілька етапів, які відрізняються як рівнем висвітлення подій та обсягом джерельної бази, так і концептуальними підходами до проблеми.

Перший період (1920-1930-ті рр.): перші роботи, що висвітлювали тему інтервенції на Півночі, з'явилися ще за років Громадянської війни¹. Автори², які були учасниками цих подій, займалися викладенням відомого їм матеріалу, не маючи на меті проведення узагальнюючих висновків та аналізу. До таких робіт можна віднести різноманітні статті та брошури. Саме вони започаткували історіографію вивчення цього питання. Після завершення війни почали з'являтися перші книги, в яких робилися спроби розкрити причини, форми та

¹ Борьба за Петроград: Сб. статей и материалов. Пг., 1920

² Мей П. Петроградская операция: Краткий отчет боевых действий 7-й армии с 11 октября по 14 октября. 1918 г. // Революция и война. 1920.

особливості інтервенції, виявити та проаналізувати протиріччя, що мали місце між країнами-учасниками Антанти, зробити характеристику відносин молодій радянській державі з капіталістичними країнами. Монографія Левідова, яка базується переважно на іноземних джерелах присвячена саме проблемам генезису та начального етапу інтервенції¹. Автором було проаналізовано відношення країн Антанти та органів Радянської влади, реальності їх мурманської співпраці та причини розриву союзників та Радянського уряду, наслідком чого й стала ескалація військових дій на Півночі. Окремо слід відзначити збірник «К десятилетію интервенции», де наведені дані щодо збитків, які було завдано Радянській Росії та її населенню внаслідок інтервенції та Громадянської війни². Розробці проблематики сприяла поява цілої низки місцевих журналів – «Рабочее звено», «Большевицкая мысль» (Архангельськ, 1923-1928 рр.), «Вестник Карело-Мурманского края» (Ленінград, 1925-1927 рр.) та ін., а також утворення при губкомах РКП(б) історико-партійних комісій (істпартів). Саме під їх керівництво проводився збір та публікація спогадів активних учасників революційного руху, боротьби за владу рад на місці та іноземної інтервенції. Безпосереднім результатом роботи архангельського істпарту став вихід збірника документів «Октябрьская революция и интервенция на Севере. 1917-1920»³. Згідно складеної у 1928 р. А. Поповим бібліографії, за перші 8 років дослідження було видано 519 робіт⁴.

Діяльність з виявлення документів та збору спогадів у цей період призвела до появи праць узагальнюючого характеру присвячених подіям Громадянської війни, до предмету дослідження яких входили також події на Півночі Росії⁵. Першою серйозною працею присвяченій Громадянській війні можна назвати двотомне дослідження військового спеціаліста М. Є. Какуріна «Как сражалась

¹ Левидов М. К истории союзной интервенции в России. Л.: Прибой, 1925. 184 с.

² К десятилетію интервенции. М.; Л.: Гос. изд-во, 1929. 246 с.

³ 1917-1920. Октябрьская революция и интервенция на Севере. Архангельськ, 1927 г. 320 с.

⁴ Попова Г. И. Интервенция на Русском Севере (1918 – 1920 гг.): как это было: взгляд сквозь годы: рекомендательное библиографическое пособие. Архангельськ: Центральная городская библиотека им. М. В. Ломоносова, 2017 г. 107 с.

⁵ Гражданская война: Боевые действия на морях, речных и озерных системах. Л.: Ред.-изд. отд. мор. сил РККФ. 1926. Т. 2, ч. 1—2.

революция»¹, що була написана у 1926 р. У першому томі міститься детальний опис військово-політичної та соціально-економічної ситуації в Радянській Росії на перших етапах війни. Окрема глава цієї праці висвітлює події саме на Північному фронті. Наступною фундаментальною роботою стала «Гражданская война. 1918-1921 гг.»² за авторством того же Какуріна, до роботи над книгою приєднався Й. Й. Вацетіс, який займав посаду головнокомандуючого Збройними силами РСФР у 1918-1919 рр. До колективу авторів входили й інші військові спеціалісти часів війни. В число достоїнств обох праць входить не тільки ґрунтовний аналіз подій Громадянської війни та інтервенцій, але й детальний опис безпосередньо бойових дій: наводиться статистика, графіки, схеми, карти та плани. Ще однією книгою присвяченій подіям на Півночі Росії є робота М. С. Кедрова «За советский север», котрий був комісаром в Архангельську³.

Головним досягненням радянської історіографії інтервенції на Півночі Росії першого етапу було закладання фундаменту для подальшого вивчення питання. Авторами були виявлені основні напрями для досліджень, широко використовували у своїх працях джерела, зокрема спогади учасників подій. Мемуари білогвардійців, які використовувалися при написанні дослідницьких праць, дозволили показати дії противника та погляд на події війни з точки зору іншої сторони. З'явилися перші узагальнюючі праці. Але недоліком була обмеженість джерельної бази та низка фактологічних помилок. Якщо деякі висновки носили в цілому вірний характер, то інші були спірними або недостатньо аргументованими. На відміну від наступних праць, роботи цього періоду були насичені іменами учасників революції та Громадянської війни, а не зводилися до опису в певній мірі знеособленого історичного процесу.

Також слід зазначити, що багато з праць 20-х рр. у подальші роки були вилучені з вільного доступу та відправлені на спеціальне зберігання. Причиною було проголошення авторів цих книг ворогами народу за контрреволюційну та

¹ Какурин Н.Е. Как сражалась революция. М.; Л.: Госиздат. 1926. Т. 1

² Какурин Н.Е., Вацетис И. И. Гражданская война. 1918-1921 гг. М., 1928. Т. 1; 1929. Т. 2; 1930. Т. 3.

³ Кедров М. С. За советский север: Личные воспоминания и материалы о первых этапах гражданской войны 1918 г. Л.: Прибой, 1927. 202 с.

шпигунську діяльність. Складний доступ до цих книг для спеціалістів та недоступність для більшої частини істориків та широкого колу читачів мало негативний вплив на подальший розвиток історичної науки в даній області.

Другий період (1930-ті – перша половина 1950-х рр.): характеризується появою нових праць та деякими змінами у тематиці дослідження. Від опису перебігу інтервенції на території Росії автори переходять до дослідження зовнішньої політики країн Антанти. Визначною працею, яка відкриває цей період є книга І. І. Мінца «Английская интервенция и северная контрреволюция»¹. Ця книга і понині залишається найбільш ґрунтовним дослідженням цієї теми. Але, нажаль, в ній не було висвітлено деякі складні проблеми, які є предметом численних дискусій, а саме: події в Мурманському краї навесні-влітку 1918 р., початок міжнародної інтервенції, зародження антибільшовицького фронту, політичний розвиток Мурманської Ради та причини її розриву з Москвою. Однак Мінцу, спираючись на об'ємний архівний матеріал, вдалося показати роль Великобританії у втягненні США до війни в Росії. Саме Мінц почав детально висвітлювати англо-американські розбіжності по окремим питанням інтервенції. Згідно Мінцу, головним ініціатором вторгнення в Росію та спонсором внутрішньої контрреволюції виступає Англія. У цій праці вперше вводиться багато даних щодо конкретних матеріальних збитків від інтервенції. Через складну внутрішню ситуацію в країні, 30-ті роки не відзначені якимось видатними працями щодо подій на Півночі. Дещо виправляється положення у 40-х рр., так, виходять праці Д. С. Артамонова, В. М. Подарова, С. Б. Борисова, В. В. Тарасова та інших, які були присвячені окремим аспектам інтервенції². Окремо слід відзначити книгу Г. Є. Мимріна «Разгром интервентов и белогвардейцев на Севере», праця носить узагальнюючий характер та присвячена опису бойових дій на території Півночі Росії,

¹ Минц И. И. Английская интервенция и северная контрреволюция. М.; Л.: Государственное социально-экономическое издательство, 1931. 255 с.

² Артамонов Д.С. Северные церковники на службе царизма. Архангельск, 1940; Подаров В.М. Революция 1905-1907 гг. на Севере//Революция 1905-1907 гг. в национальных районах России. М., 1940; Борисов С.Б. Гражданская война на Севере. М., 1939; Тарасов В.В. Борьба с интервентами на Мурмане в 1918-1920 гг. Л., 1948 и др.

висвітлюються політико-дипломатичні, соціально-економічні та військові аспекти інтервенції, досліджується формування, розвиток та розпад союзу країн Антанти з місцевими силами контрреволюції.¹

Кінець 40-х – початок 50-х рр. характеризується підвищенням інтересу радянських істориків до інтервенції, а в особливості до ролі в ній США, це пов'язується з початком «Холодної війни». Якщо попередні роки пануюча точка зору відводила США помірну позицію в інтервенції, то тепер США несли рівну з іншими капіталістичними країнами (а в деяких роботах і головну) відповідальність за розв'язування війни проти радянської влади на Півночі. До найбільш значних праць цього періоду можна віднести книги Мимріна «Американские империалисты – вдохновители и организаторы военной интервенции против Советской России (1918-1920)»² та «Англо-американская военная интервенция на Севере и её разгром (1918-1920)»³. Однак є роботи, що фокусуються на ролі Великобританії, серед них варто назвати книги І. М. Леміна «Внешняя политика Великобритании от Версаля до Локарно. 1919-1925»⁴. Лемін аналізує причини інтервенції, виділяє течії всередині прихильників інтервенції. Активно використовуються посилання на англійський офіційний друк. Іншою монографією на цю ж тему є «Крах английской политики интервенции и дипломатической изоляции советского государства (1917—1924 гг.)» за авторством Ф. Д. Волкова⁵.

У цілому роботи 30-х – першої половини 50-х рр. сприяли більш глибокому дослідженню окремих аспектів історії інтервенції та Громадянської війни на Півночі Росії. Однак загальною тенденцією є схильність до перебільшення ролі Сталіну у тих чи інших подіях, а також викреслювання імен деяких діячів того часу. Так, Кедров в працях Мимріна може називатися просто командувачем

¹ Мымрин Г. Е. Разгром интервентов и белогвардейцев на Севере. Архангельск: Архгиз, 1940. 100 с.

² Мымрин Г. Е. Американские империалисты — вдохновители и организаторы военной интервенции против Советской России (1918—1920 гг.). Архангельск, 1951. 49 с.

³ Мымрин Г.Е. Англо-американская интервенция на Севере и ее разгром (1918-1920 гг.). Архангельск, 1953. 228 с.

⁴ Лемин И.М. Внешняя политика Великобритании от Версаля до Локарно (1919-1925). М.: 1947. 488 с.

⁵ Волков Ф.Д. Крах английской политики интервенции и дипломатической изоляции советского государства (1917—1924 гг.). М.: Госполитиздат, 1954. 400 с.

Північним фронтом, без конкретизації його особи. У цей тривалий період також майже не відбувалося значних публікації збірників документів, а публікація матеріалів обмежувалася спогадами ветеранів у вигляді невеличких заміток у газетах.

Третій період (друга половина 1950-х – друга половина 1980-х рр.): після XX з'їзду КПРС починається якісно новий етап розвитку історичної науки. Про це свідчить більш вільне висловлювання істориками своїх оцінок, звільнення від панування багатьох установок «Краткого курса ВКП(б)», деяким розширенням доступу до архівних джерел, використання невідомої до цього часу мемуарної та іноземної літератури. Через реабілітацію раніше репресованих діячів з'явилася можливість персоніфікувати події інтервенції на Півночі.

Відбувається публікація нових збірників документів¹. Виходять нові монографії, найбільш цінними з них є праці М. І. Шумілова, І. С. Шангіна, О. О. Самойло, М. І. Сбойчакова, О. О. Кисельова, Ю. М. Климова та ін.²

У 60-80-ті рр. відбувається інтенсивне розроблення історії взаємовідносин радянської держави з країнами Антанти, її зовнішньополітична діяльність.³ Висновки авторів базується на різноманітних джерелах, у тому числі неопублікованих. Характерною рисою цих робіт є широке використання іноземних матеріалів. Це дозволило авторам ґрунтовно проаналізувати способи та методи досягнення антибільшовицьких цілей на Півночі Росії.

Підсумком цього етапу є книга від колективу авторів «Антисоветская интервенция и ее крах. 1917—1922»⁴. Тут вперше було сформульовано п'ять основних форм прояви інтервенції проти Радянської Росії: озброєне вторгнення,

¹ Северный фронт. Борьба советского народа против иностранной военной интервенции и белогвардейщины на Советском Севере (1918-1920). Документы. М., 1961; Военные моряки в борьбе за власть Советов на Севере. 1917-1920. Л., 1982; Из истории гражданской войны в СССР. М., 1960-1961. Т. 1-3; Установление Советской власти и гражданская война в Коми крае (1917-1920). Сыктывкар, 1966 и др.

² Шумилов М.И. Октябрьская революция на Севере России. Петрозаводск., 1973; Аксенов А.Н., Потылицын А.И. Победа Советской власти на Севере. 1917-1920. Архангельск, 1957; Киселев А.А., Климов Ю.Н. Мурман в дни революции и гражданской войны. Мурманское книжн. изд-во.1977; Самойло А.А., Сбойчаков М.И. Поучительный урок. М., 1962; Шангин И.С. Моряки в боях за Советский Север. М., 1959 и др.

³ Гвишиани Л. А. Советская Россия и США (1917—1920). М., 1970; Блинов С. И. Внешняя политика Советской России в первый год пролетарской диктатуры. М., 1973; Рубцов А. Ф. Восточноевропейская политика Франции: (Прибалтика). Ярославль, 1985; Волков Ф. Д. Тайна Уайтхолла и Даунинг-стрит. М., 1980, и др.

⁴ Поляков, Ю.А.; Шишкин, В.А.; Мухачев, Л.М. и др. Антисоветская интервенция и ее крах. 1917—1922. М.: Политиздат, 1987. 208 с.

встановлення економічної блокади, використання місцевих антибільшовицьких сил, проведення політичного терору та насилля на окупованих територіях, організація змов, заколотів та диверсій.

Четвертий період (1991- поч. 2000-х рр.): після розпаду Радянського Союзу значно змінюється методологія роботи. Так, відкидається марксистсько-ленінська термінологія та методи роботи, змінюються оцінки, які раніше були закріплені партійними документами. Становлення нового етапу в історіографії характеризується фокусом на поваленні колишніх установок, переходом від наукового способу роботи до відвертої публіцистики. З часом спеціалісти дійшли до думки, що потрібно створити істотну нову історіографічну концепцію взамін радянської. Вчені відійшли від традиційної уваги до революційного руху та класової боротьби. З'явилися праці по історії політичних партій Росії, антирадянського руху. Паралельно з цим відбувався процес зміни оцінки Громадянської війни. У багатьох істориків з'явився акцент на братовбивчому характері війни та, більш того, покладанні відповідальності за події тих років на більшовиків.

На хвилі перегляду усталених оцінок почала публікуватися низка праць, що були присвячені начебто «відтворенню справжньої історії Росії». Серед таких праць варто відмітити монографії О. В. Смоліна, І. О. Соловйової, М. В. Таскаєва¹. П. О. Колесніков та О. О. Куратов написали праці історіографічного характеру².

Найбільш важливий вклад у дослідження питань антирадянського руху на Півночі Росії зробив В. І. Голдін. За короткий проміжок часу він підготував та видав більше 40 робіт, захистив докторську на тему «Интервенция и антибольшевистское движение на Севере России. 1918-1920»³.

¹ Смолин А.В. Крушение «северо-западной» контрреволюции. 1918-1920 гг. (начало борьбы). Л., 1990; Соловьева И.А. Внутренняя политика Верховного Управления Северной области (1918 г). Дис. канд. ист. наук. М., 1994;

² Колесников П.А. История Европейского Севера СССР феодальной и капиталистической эпох в дореволюционной и советской историографии//Вопросы аграрной истории. - Вологда, 1968; Куратов А.А. Историография истории и культуры Архангельского Севера. Вологда, 1989; Он же. Источниковедение истории и культуры Архангельского Севера. Архангельск, 1992.

³ Голдин В.И.: Интервенция и антибольшевистское движение на Русском Севере. 1918-1920.-М.: МГУ, 1993; Контрреволюция на Севере России и ее крушение (1918-1920): Учебное пособие. Вологда, 1989; Белый Север.

Перевагою праць Голдіна є об'єктивна оцінка трудів своїх попередників, визнання низки важливих теоретичних висновків, що в них містилися. На відміну від деяких авторів, Голдін не відкидав провідну роль країн Антанти у розв'язуванні війни на Півночі Росії. Голдін, використовуючи різноманітні архівні джерела, праці іноземних дослідників, зосередив увагу на вузлових та спірних питаннях історії того часу: передісторія інтервенції, події на Мурмані. Він довів, що інтервенція носила чітко визначений антирадянський напрям. Також було розглянуто деякі проблеми практичної діяльності білогвардійського уряду, розкрито причини виводу військ інтервентів з Півночі, розлад білої армії, зміни в настрою населення та падіння Північного фронту. Крайньою працею Голдіна є монографія «Север России на пути к Гражданской войне: Попытки реформ. Революции. Международная интервенция. 1900-лето 1918.»¹, яка була опублікована у 2018 р.

П'ятий період (з поч. 2000-х рр.) практично не відзначений виходом якихось узагальнюючих праць системного характеру, крім вищезгаданого дослідника Голдіна, можна відмітити спільну працю В. І. Голдіна, П. С. Журавльова та Ф. Х. Соколової «Русский Север в историческом пространстве гражданской войны»². Перше в літературі О. В. Вороніним та П. Ф. Федоровим була зроблена спроба об'єктивно порівняти ефективність функціонування на прикладі невеликого регіону двох систем місцевого самоврядування: Рад та земств³. Характеризуючи поточний етап історіографії, можна сказати, що крім безсумнівних переваг, у першу чергу в вигляді знімання табу з деяких тем, збільшення архівних джерел, можливості вести розгорнуті дискусії щодо будь-яких спірних моментів Громадянської війни та ін., також варто відмітити

1918-1920 гг.: Мемуары и документы. Вып. 1,2. Составление, предисловие, комментарии, именной указатель. Архангельск, 1993 и др.; См. Овсянкин Е. Красные и белые: О работах В.И. Голдина по истории интервенции//Правда Севера. 1995. - 18 февраля.

¹ Голдин В. И. Север России на пути к Гражданской войне: Попытки реформ. Революции. Международная интервенция. 1900-лето 1918. Архангельск: Северный федеральный университет им. М. В. Ломоносова, 2018. 623 с.

² Голдин В. И., Журалев П. С., Ф. Х. Соколова. Русский Север в историческом пространстве гражданской войны. Архангельск: «Солти», 2005. 350 с.

³ Воронин А. В., Федоров П. В. Власть и самоуправление: Архангельская губерния в период революции (1917-1920 гг.). Мурманск: Мурманский государственный педагогический университет, 2002. 224 с.

схильність деяких дослідників до тенденціозного висвітлення подій та їх трактовки з боку антибільшовицької апологетики.

Іноземна історіографія другої половини 20-го сторіччя поповнилася низкою праць, що присвячені подіям Громадянської війни та інтервенції на Півночі Росії. У першу чергу слід назвати змістовну книгу американського дослідника Е. Хелідея «Забуті армії»¹, автор якої виступає з різкою критикою вторгнення до Росії, детально характеризуючи її основні етапи та наслідки.

Фундаментальним дослідженням радянсько-американських відносин періоду революції та Громадянської війни є двотомник американського дипломату та спеціалісту з СРСР Дж. Кеннана², де детально висвітлюються проблеми початкового періоду союзної інтервенції на Мурман та на Півночі Росії, а також американська участь у ній.

Двотомне дослідження ролі Великобританії у інтервенції було підготовлено американським істориком Р. Уелменом. Там значна роль була приділена саме Півночі Росії, як складової частини британської сфери інтересів³.

У 1970-80-ті рр. були видано праці з історії інтервенції на Півночі англійського публіциста Е. Ротштейна та американських істориків Дж. Лонга, Д. Гордона та Б. Роудса. Окремо слід відзначити п'ятитомну публікацію М. Кеттла.

У цілому зарубіжна історіографія іноземної інтервенції та громадянської війни доволі різноманітна. Поряд з глибокими дослідженнями з претензією на об'єктивність існують і строго політизовані твори. Проте домінуючою тенденцією є все ж таки максимально достовірне висвітлення подій, спроби розібратися в передумовах, причинах тих чи інших подій, еволюції мотивів тощо. Багато зарубіжних дослідників дотримуються думки, що саме інтервенція зіграла ключову роль у розв'язуванні війни на Півночі Росії та обумовила її тривалість⁴.

¹ Halliday E. M. *The Ignorant Armies*. New York, 1958.

² Kennan G. F., *Soviet-American Relations, 1917-1920*. Vol. I: *Russia Leaves the War*; Vol. II: *The Decision to Intervene*. Princeton, New Jersey, 1956, 1958

³ Ullman R. H. *Anglo-Soviet Relations, 1917-1921*. Vol. I: *Intervention and the War*; Vol. II: *Britain and the Russian Civil War*. Princeton, New Jersey, 1961, 1967.

⁴ Rothstein A. *When Britain Invaded Soviet Russia. The Consul Who Rebelled*. London, 1979; Gordon D. *Quartered in Hell*. Missoula, 1982; Rhodes B. *The Anglo-American Winter War with Russia, 1918-1919. A Diplomatic and Military*

Українські дослідники до даної теми не зверталися.

Джерельна база роботи представлена чотирма категоріями джерел, а саме: архівними документами, періодичною літературою, особовими фондами та мемуарами безпосередніх учасників подій з обох сторін конфлікту.

До категорії архівних документів входять архівні матеріали, що нині зберігаються у Державному архіві Російської Федерації, Архіві зовнішньої політики Російської Федерації, Російського Державного архіву військово-морського флоту, Державного архіву Архангельської області та Рукописного Відділу Російської Національної бібліотеки, які було введено у науковий обіг за останні 100 років дослідження цієї теми.

Періодична література представлена виданнями як російськими, так і іноземними. Матеріали цієї категорії ні в якому разі не є об'єктивним джерелом даних, на який варто спиратися при винесенні певних суджень, проте вони дозволяють відслідкувати тенденції у позиції тієї чи іншої сторони, визначити вектори політики, які обґрунтовувалися та пропагувалися у пресі, проаналізувати міри впливу на суспільну думку стосовно тих чи інших подій тощо.

Матеріали особистих фондів представлені документами, що належали голові Тимчасового уряду Північної області М. В. Чайковському, дипломату К. М. Гулькевичу, білогвардійським політичним діячам Г. Є. Львову, А. І. Гучкову та іншим.

Мемуари радянської сторони представлені переважно спогадами М. С. Кедрова¹.

У категорії мемуарних джерел антибільшовицький рух представлений працями – С.Н. Городецького, Б.Ф. Соколова, П.О. Сорокіна, генералів Є.К. Міллера, В.В. Марушевського, І.О. Данилова, С.Ц. Добровольського, капітана І

Tragicomedy. New York - London, 1988; Long J. Civil War and Intervention in North Russia, 1918-1920. Columbia University, 1972.

¹ Кедров М.С. За Советский Север: Личные воспоминания и материалы о первых этапах гражданской войны 1918 года. /М.С. Кедров/ Л.: Прибой, 1927

рангу Г.Є. Чапліна і ін.¹ Недоліком цих праць є тенденціозний підхід до висвітлення подій, відсутність аналізу глобальних подій та процесів.

Окремий інтерес викликають мемуари політичних діячів Антанти, а саме британського прем'єра Д. Ллойда-Джорджа², військового міністра В. Черчилля³, військових керівників союзних експедицій генералів У. Айронсайда, У. Гревса, дипломатів країн Антанти: Дж. Б'юкенена, Ж. Нуланса, Л. Робієна, Д. Френсіса.⁴

Метою є дослідження протистояння антибільшовицьких сил та радянської влади на Півночі Росії в контексті впливу інтервенції на загальний хід подій та результат громадянської війни.

Виходячи з мети, **завданнями** роботи є:

- 1) Встановлення причин інтервенції, мотивації інтервентів;
- 2) Дослідження взаємовідносин учасників інтервенції, протиріччя в їх інтересах, спільних цілей;
- 3) Аналіз відносин Радянського уряду з країнами Антанти;
- 4) З'ясування вкладу інтервентів у розв'язання війни на Півночі, роль іноземних сил у місцевому контрреволюційному русі;
- 5) Огляд безпосередньо перебігу інтервенції, складання періодизації.
- 6) Оцінка впливу інтервенції на Півночі на загальний хід подій та результат Громадянської війни.

Методологічною основою роботи є принципи науковості, об'єктивності та історизму. Дотримання цих принципів дозволяє всебічно розглядати проблематику дослідження.

¹ Городецкий С.Н. Образование Северной области // Белый Север 1918-1920 гг. Вып. 1. Архангельск, 1993; Добровольский С.Ц. Борьба за возрождение России в Северной Области // Белый Север 1918-1920 гг. Вып.2. Архангельск, 1993; Зеленов Н.П. Трагедия Северной Области // Белый Север 1918-1920 гг. Вып.2. Архангельск, 1993; Марушевский В.В. Год на Севере (август 1918 - август 1919 гг.) // Вып. 1. Архангельск, 1993; Миллер Е.К. Борьба за Россию на Севере. 1918-1920 гг. // Белый Север 1918-1920 гг. Вып. 1. Архангельск, 1993; Соколов Б.Ф. Падение Северной Области // Белый Север 1918-1920 гг. Вып.2. Архангельск, 1993; Сорокин П.А. На лоне природы // Белый Север 1918-1920 гг. Вып. 1. Архангельск, 1993; Чаплин Г.Е. Два переворота на Севере. // Белый Север 1918-1920 гг. Вып. 1. Архангельск, 1993; Данилов И. Воспоминания о моей подневольной службе у большевиков // Архив русской революции. Т. 14. Берлин, 1924; Будберг А.П. бар. Дневник // Архив русской революции Т. 12-13.

² Ллойд-Джордж Д. Военные мемуары. Т. 5. - М.: Соцэкгиз, 1937

³ Черчилль В. Мировой кризис. М.; Л.: Госвоениздат, 1932.

⁴ Зброшенні в небытие: Интервенция на Рус. Севере (1918-1919) глазами ее участников. Архангельск: Изд.-полигр. предприятие «Правда Севера», 1997.

У якості основного методу при виконанні роботи використовується історико-порівняльний, історико-генетичний. Поряд із цим використовувалися проблемно-хронологічний та ретроспективний методи. Із загальнонаукових методів застосовано комплексний підхід у поєднанні з системними методами для узагальнення та систематизації інформації. Так як дослідження носить регіональний характер, через призму якого передбачається реконструювати зв'язок регіону з глобальним цілим, це обумовлює наявність наступних методів:

- По-перше, екстраполяції, яка полягає у розповсюдженні висновків, що отримані на регіональному матеріалі на інші регіони, надання цим висновкам загального характеру. Звісно, такого роду перенос висновків можливий лише при дотриманні репрезентативності, тобто наявності можливості по якійсь частині цілого судити про ціле.
- По-друге, реконструкції історичного ланцюгу. Оскільки багато процесів, що мають місце на території певного регіону, починаються, тривають або закінчуються за його межами, важливо по регіональному фрагменту реконструювати увесь ланцюг.

Науковою новизною є всебічний аналіз політики антибільшовицьких сил по відношенню до Радянського уряду на прикладі інтервенції до Північного краю, а саме:

Вперше: в роботі представлено відношення країн Антанти до радянського уряду в контексті регіональної історії:

- в роботі використано системний підхід до вивчення військових та політичних подій періоду Громадянської війни на прикладі Північного краю.

Уточнено: періодизація військових дій на тер. Північного краю; склад військ, що приймали участь в інтервенції з боку Антанти.

Доповнено: передумови, причини та наслідки інтервенції на Півночі Росії.

Частини роботи були апробовані на конференції молодих вчених «Каразінські читання» у 2021 р.

Розділ 1. Російська Північ напередодні і після революції

Російська Північ не була місцем вирішальних битв Першої світової війни. Тут не вирішувався результат війни. Проте навіть цей віддалений від основних театрів бойових дій регіон грав певну роль у глобальних подіях, у протистоянні двох коаліцій. Саме тут знаходився ключовий вузол комунікацій, який зв'язував країни Антанти з Російською імперією.

1. 1 Стратегічне значення регіону

З початком Першої світової війни актуальність набуло питання транспортування вантажів, перш за все військових, до Росії. Так як війна носила коаліційний характер, для союзників вкрай важливо було утримання Східного фронту, що забезпечувало як стягування та утримування сил Центральних держав подалі від Західного фронту, так і нанесення їм певних втрат. Для втілення цієї стратегії вкрай важливо було підтримувати Російську імперію, яка не була достатньо підготовлена до війни.

Комунікації між союзниками були ускладнені одразу декількома факторами: по-перше, Босфор та Дарданелли знаходилися під контролем Османської імперії, а отже вільний доступ до російських чорноморських портів був неможливий; по-друге, по-друге, у Балтиці активно діяв німецький флот, який також перешкоджав сполучення Антанти з Росією; по-третє, вільний від дій ворожого флоту, порт Владивостоку знаходився занадто далеко від європейської частини Росії, що закономірно збільшувало час транспортування вантажів, Транссибірська магістраль до того ж мала достатньо низьку пропускну можливість, крім цього, на той час цей порт був замерзаючим.

Виходом із цієї ситуації виявилось налагодження комунікацій через Російську Північ. Однак, тут також існувала низка проблем, які потребували вирішення. Незважаючи на те, що порт в Архангельську успішно розширювався, він все ж таки не міг прийняти необхідну кількість вантажу, крім того, він

замерзав на 5 місяців. Не слід також забувати й низьку пропускну здатність вузькоколіїної залізної дороги від Архангельську до Вологди. Перед урядом постала необхідність створення на незамерзаючому березі Баренцевого моря морського порту та будівництво залізничного шляху з Петрограду на Мурман.

Будівництво цієї дороги було завершено восени 1916 р., пропускну здатність сягала 60-90 вагонів у добу. З вводом до експлуатації почалося освоєння та заселення краю. Особливо росли поселення уздовж дороги.

У 1915 р. на березі Кольської затоки було закладено, а 21 вересня урочисто відкрито м. Романов-на-Мурмані, який був сполучений залізною дорогою з усією країною. Будівництво порту мало велике значення для Півночі. Весною 1916 р. у Мурманську проживало 12,5 тис осіб, з яких 7,5 тисяч склали солдати, матроси та ратники морського ополчення.

Уже к 1916 р. Архангельські та Мурманські порти перетворилися у крупні перевалочні пункти. В 1916 р. у ці порти надійшло вантажів з-за кордону у 15 разів більше, ніж регіон отримував у 1913 р. Однак через слабку пропускну здатність залізної дороги та короткий навігаційний період у ріках і виникли проблеми з утворенням величезних покладів вантажів.

Стратегічне значення цих портів було важко переоцінити, а тому союзне командування приділяло значну увагу місцевим справам. Британців непокоїла ситуація, що складалася навколо вантажів – вони накопичувалися, розкрадалися, транспортувалися вкрай низькими темпами тощо. Як результат, британське командування почало брати контроль над постачанням не лише до Росії, а вже й доставку безпосередньо до її центральної частини. Влада союзників у місці прийому вантажів була настільки великою, що навіть російський морський генеральний штаб зробив висновок про те, що «на півночі країни розпоряджаємося не ми, розпоряджаються англійці»¹. Рішення від 26 квітня 1916 р., яке було прийнято британською стороною та лише узгоджено російською про те, що до всіх портів Білого моря можуть увійти лише ті кораблі, які отримали

¹ Столяренко М.А. Моряки в огні революції. Л., 1960. С. 15.

дозвіл від британського адміралтейства – яскраво свідчить про реальне положення справ¹.

Варто зазначити, що такі дії не свідчать про наявність певних далекосяжних планів по втручання до внутрішніх справ Росії, а лише відповідають об'єктивним інтересам англійської сторони, яка була зацікавлена у збереженні цінних вантажів, які мали пряме відношення до утримання Східного фронту.

За роки війни північним шляхом до Росії було доставлено приблизно 5 млн т військового спорядження та інших вантажів². Нездатність місцевої інфраструктури перевозити такі обсяги постачання призвела до того, що на початку 1918 р. в Архангельську накопичилися запаси, які оцінювалися в 2, 5 млрд дол³.

Також слід відмітити помітну присутність іноземного капіталу в регіоні. Так, більша частина деревини, що заготовлювалася на Півночі, вивозилася до Британії. У власності громадян інших держав знаходилося більше половини, 27 з 44, лісо заводів губернії, вони ж мали 7 із 10 млн рублів основного капіталу «Союзу архангельських лісопромисловців»⁴.

Таким чином, можна побачити, що регіон посідав важливе місце в комунікації Антанти, а також був пов'язаний з економічними інтересами союзників, чим і була обумовлена їх зацікавленість у місцевих справах.

1. 2 Військова присутність союзників

Для вирішення комплексу питань транспортування вантажів та охорони морських сполучень 5 квітня 1916 р. було підписано меморандум про англо-російську домовленість між представниками Росії та Головного морського

¹ Голдин В. И. Интервенция и антибольшевистское движение на Русском Севере. 1918 – 1920. М., 1993. С. 13

² Dobson C., Miller J. The Day We Almost Bombed Moscow. The Allied War in Russia 1918-1920. London 1986. P. 41.

³ Столяренко М.А. Моряки в огне революции. Л., 1960. С. 15.

⁴ Трофимов П.М. Очерки экономического развития Европейского Севера России. М., 1961. С. 130, 133

штабу Великобританії щодо організації перевезення боєприпасів до Росії. Згідно до нього британці повинні були поставити до Росії 500 тисяч тон боєприпасів (а також 800 тис тон вугілля), французи – 300 тисяч тон, а США – 250 тисяч тон.

Для здійснення товарних перевезень, відповідно до цієї домовленості, в якості асистентів російських військових комендантів в Архангельську залучалися англійські морські офіцери. Представники британського ВМФ направлялися до порту Архангельська для здійснення контролю над комерційними перевезеннями. Під англійський контроль російськими відомствами передавалася значна частина суверенних прав та повноважень для досягнення більш злагодженої координації у питаннях транспорту та руху товарів¹.

Як було зазначено вище, угода від 26 квітня 1916 р. «Про необхідні міри для забезпечення перевезення військових вантажів до Росії» перекладала увесь контроль над морським транспортування в районі Білого моря на британський уряд.

Відповідно до цієї угоди було створено об'єднану нараду британського Адміралтейства та російського уряду в Лондоні по пропуску вантажів до Архангельську – Комітет по морським перевезенням (Адмірком). Він став розпоряджатися всім російським торговим флотом, а також рухом кораблів до російських портів. 23 червня 1917 р. голова Народи віце-адмірал О. П. Угрюмов, посилаючись на зазначену угоду та рішення Адміркому, визнавав, що фактично керівництво знаходиться в руках британського уряду².

Відповідно до укладених навесні 1916 р. домовленостей, протягом 6 місяців відбувалася реорганізація військово-економічної інфраструктури на Півночі Росії під контролем та керівництвом англійських офіцерів. Як наслідок, через Швецію та Фінляндію до Росії прямувала така їх кількість, що англійське МЗС побоювалося ускладнень на шведському кордоні. В червневому докладі із

¹ Нахтигаль Р. Мурманская железная дорога 1915–1919 годы. Военная необходимость и экономические соображения. СПб., 2011. С. 89.

² Экономическое положение России накануне Великой Октябрьской социалистической революции. Ч. 2. М.; Л., 1957. С. 522–523.

Росії до Форін Офісу відмічалась зростаюча сприйнятливість Росії до іноземного впливу, та зазначалося, що у торгових колах з незадоволенням говорили про те, що Головний морський штаб Англії встановив контроль над прибережними районами на Півночі Росії¹.

Таким чином, позиції Великобританії у північних російських морських водах послідовно підсилювалися в роки Першої світової. У Північному Льодовитому океану була створена Арктична ескадра, яка також називалася Британська північноросійська ескадра, головна база котрої знаходилася в Іоканьзі, бухті Баранцевого моря².

У березні 1916 р. Біле море та вхід до нього, а також води Північного Льодовитого океану в межах 12-мільної берегової зони були оголошені забороненими. На початку червня до Іоканги прибув англійський загін судів у складі двох крейсерів, 3 озброєних пароплавів, 16 тральщиків та декількох транспортів. Одночасно з цим до Архангельську прийшла яхта с коммодором Кемпом, який і очолив місцевий флот³.

Наприкінці вересня 1916 р. до Півночі прибув англійський лінкор «Глорі», який став флагманом ескадри. В Кольську затоку також було прислано 5 англійських підводних човнів⁴.

Протягом навігаційного періоду англійці та французи вивезли велику кількість деревних продуктів, льону, пеньки, марганцевої руди та інших російських товарів.

¹ Нахтигаль Р. Мурманская железная дорога 1915–1919 годы. Военная необходимость и экономические соображения. СПб., 2011. С. 90.

² Варнек П.А. Русский Север в первую мировую войну // Первая мировая война на Европейском Севере глазами ее участников и современников. Архангельск, 2014. С. 64.

³ URL: https://wikivisually.com/wiki/British_North_Russia_Squadron

⁴ Варнек П.А. Русский Север в первую мировую войну // Первая мировая война на Европейском Севере глазами ее участников и современников. Архангельск, 2014. С. 64, 81.

1. 3 Російські військові сили в регіоні

6 липня 1916 р. було видано наказ про формування Флотилії Північного Льодовитого океану з кораблів, що знаходилися в підпорядкуванні віце-адмірала О. П. Угрюмова, який став головнокомандувачем м. Архангельська. Ядром флотилії повинно було стати з'єднання крейсерів. До Мурманську мав бути відправлений крейсер «Аскольд», що знаходився за межами заблокованих морів. Основу флотилії повинен був скласти Окремий загін кораблів особливого призначення, який складався з кораблів, що були викуплені в Японії, а також інші кораблі, що планувалося відправити до Півночі (міноносці Сибірської флотилії, підводні човни, тощо)¹.

Восени 1916 р. до Мурману прибув загін кораблів із Далекого Сходу під командуванням капітана I рангу О. П. Бестужева-Рюміна, який 14 грудня був призначений на посаду начальника Кольського району та Загону кораблів оборони Кольської затоки². Начальнику Кольського району підпорядковувалися всі збройні сили регіону. Він мав повноваження головного командира порту, а по відношенню до цивільного населення – правами командира обложеної фортеці, підпорядковуючись безпосередньо головнокомандуючому в Архангельську³.

Проте формування Флотилії Північного Льодовитого океану та її Кольського загону, та особливо комплектування її крупними кораблями, затягнулося. Крейсер «Варяг», що прибув у листопаді 1916 р., вже наприкінці лютого 1917 р. покинув Мурманськ і вже більше не повертався. Лінкор «Чесма» прибув у січні 1917-го р., а крейсер «Аскольд» - у червні 1917 р. Поповнення флоту призвело до того, що у 1917 р. у північних портах базувалося 89 військових кораблів, у тому числі 7 есмінців, близько 40 тральщиків та 18 посильних судів. За загальною кількістю кораблів флотилія поступалася лише

¹ Жалнин Д.Е. История строительства и боевой деятельности Флотилии Северного Ледовитого океана (1914–1920 гг.). Мурманск, 2005. С. 60–70; Шангин И.С. Моряки в боях за Советский С-вер (1917–1920). М., 1959. С. 12–13.

² Российский государственный архив Военно-морского флота (РГАВМФ). Ф. 378. Оп. 1. Д. 12. Л. 8. Доступ: https://rgavmf.ru/sites/default/files/opis_pdf/378_1_full.pdf

³ Военные моряки в борьбе за власть Советов на Севере (1917–1920). Л., 1982. С. 358.

Балтійському та Чорноморському флоту¹. На 1 січня 1917 р. у складі Північного флоту знаходилося 3213 нижніх чинів і, крім того, у підпорядкуванні місцевого морського командування знаходилося більше 30 тисяч солдат та воєнізованих робітників². Це була та сама категорія населення, котрій судилося зіграти важливу роль у революційних подіях 1917 р. та у Громадянській війні на Російській Півночі.

Можна побачити, що незважаючи на засилля іноземців та їх прямий контроль над регіоном, російський флот також представляв певну силу. Важлива сама наявність декількох тисяч солдат та матросів флоту.

1. 4 Північ та Лютнева революція

У лютому 1917 р. у Петрограді відбулася конференція країн Антанти. Через зростаючі потреби Росії, англійці та французи зобов'язалися збільшити кількість поставок. Протягом 1917 р. до північних портів повинно було бути доставлено 3,5 млн тон вантажів, які частково були замовлені в США. Представники Великобританії та Росії підписали 13 лютого домовленість «Про захист торгових шляхів у північних водах». В ньому визнавалося, що Флотилія Північного Льодовитого океану «буде в 1917 р. мати недостатню кількість російських кораблів», англійська сторона обіцяла збільшити чисельність англійського флоту в північних водах. Передбачалося надіслати 4-5 кораблів-пасток для підводних човнів та 4 підводних човна³.

Все це призводило до укріплення британського впливу та контролю на Півночі й північних водах. З приводу цього відомі слова архангельського підприємця І. І. Данишевського: «Під час війни ми відчули всю складність

¹ Киселев А.А. Родное Заполярье. Мурманск, 1974. С. 15.

² Жалнин Д.Е. История строительства и боевой деятельности Флотилии Северного Ледовитого океана (1914–1920 гг.). Мурманск, 2005. С. 71.

³ Варнек П.А. Русский Север в первую мировую войну // Первая мировая война на Европейском Севере глазами ее участников и современников. Архангельск, 2014. С. 98

нашого положення, коли ми самостійно, без дозволу наших союзників, не могли пересунути жодного пуду вантажу, завдяки нашій залежності від них у справах транспорту... Що нас чекає після війни незрозуміло, нас будуть експлуатувати та гальмувати нашу самостійність»¹.

Саме позиції, які будуть мати англійці на Російській Півночі, стануть обґрунтуванням їх претензій для включення регіону у свою «зону впливу» під час розмежування російських територій у 1917-1918 рр. між союзниками. Це ж визначить і їх ключову роль у подальших подіях.

Якщо говорити про соціальні процеси в регіоні, слід зазначити що війна внесла суттєві зміни у життя Півночі. Зникають такі північні риси, як ізоляваність, локальність північного суспільства. Підсилюється напруженість, збільшуються протиріччя та їх глибина різноманітного характеру (класового, соціального, майнового тощо².

Наслідком війни була поява великих соціальних груп, що посядуть важливе місце у подальших подіях. Матроси, солдати, евакуйовані робітники Прибалтики, робітники портів, залізничники та інші.

Під час Першої світової війни Північ була позбавлена від значних соціальних протестів та конфліктів. Якщо якісь інциденти й відбувалися, вони мали строго локальний характер, це були виступи економічного характеру, спричинені незадоволенням продовольчим постачанням, цінами тощо. Донесення місцевих жандармів за 1915 р. свідчать про те, що «діяльність лівих та революційних партій губернії не потребують напруженої уваги...»³.

Проте мали місце повідомлення про те, що поступово «настрої народу становляться несприятливими для уряду»; робився висновок, що «у випадку загальних небажаних явищ, місцеві можуть примкнути до них»⁴.

Революційні події лютого 1917 р. зіграють роль тих «небажаних явищ», які охоплять у тому числі й Північ.

¹ Данишевский И.И. Экономическое положение нашего Севера, его внешняя торговля в связи с переживаемыми событиями. Архангельск, 1918. С. 16.

² Трошина Т.И. Великая война и Северный край. С. 289.

³ Из истории русской контрразведки. Сборник документов. М., 1946. С. 203.

⁴ История Карелии с древнейших времен до наших дней. Петрозаводск. 2001. С. 324–325.

На початку березня 1917 р., після отримання повідомлень щодо встановлення влади Тимчасового уряду, Архангельська дума прийняла рішення утворити загальноміський обивательський комітет, до якого повинні були увійти представники суспільних організацій. До нього було обрано 12 осіб, в основному домовласники, купці та інші підприємці. Було прийнято рішення телеграфувати до Петрограду щодо присилки комісара.

У той же день відбулося організаційне засідання робітників Архангельську та району. Вони також відправили телеграми до Петрограду, в Державну думу. Була заснова Тимчасова організаційна комісія для утворення Раді робочих депутатів, головою якої було обрано меншовика О. В. Папілова. Комісія призначила вибори вповноважених на місцях на 5 березня, крім того, звернулася до робітників з закликом не бастувати¹.

3 березня в Архангельську відбувається військова маніфестація. Солдати дружини без зброї на чолі з деякими офіцерами разом із робітниками та матросами відправилися до центра міста. У ході мітингу було запропоновано обрати делегатів до Ради робочих та солдатських депутатів з числа солдатів та матросів. Було затверджено порядок цих виборів.

Засідання Архангельської ради 5 березня прийняло устав Ради. Цей устав наголошував на тому, що він «ставить своєю ціллю організацію робочого класу, солдат і матросів Архангельської губернії для боротьби за остаточне закріплення політичної свободи в Росії та встановлення народної влади...». Було прийнято рішення, що «Архангельська рада...підпорядковується Раді робочих депутатів у Петрограді».

6 березня було обрано виконком Ради у складі 12 осіб (6 – від робочих, 3 – від солдат, 3 – від матросів). Більшість виконкому склали меншовики та есери².

Представники Ради були делеговані до міської думи, таким чином передбачалося встановити більш тісний зв'язок з нею, або навіть контроль. Для

¹ Артлебен М.Н. Архангельск в дни государственного переворота. Архангельск, 1919. С. 6-7

² Известия Архангельского Совета рабочих и солдатских депутатов. 1917. 19 марта; Северное утро. 1917. 4 марта; Овсянкин Е.И. На изломе истории. С. 59–64.

вирішення конфліктів між думою та Радою було прислано комісара Тимчасового уряду, завданням якого була організація місцевої влади¹.

Після Архангельської Ради 8 березня було створено місцеву Раду й у Мурманську. 21 березня було утворено першу селянську Раду в Архангельську. Таким чином, місцеве населення поступово втягувалося в політичні справи регіону, намагаючись відстоювати власні інтереси.

Протягом весни 1917 р. Ради на Півночі не мали чіткої системи та ієрархії, вони виступали у якості організацій, в котрих представники різних соціальних груп радилися з приводу поточних подій та обговорювали тактику дій від особи цих груп. Спочатку Ради не претендували на владу, але виконували певні контролюючі функції по відношенню до Тимчасового уряду та місцевих органів влади; вони брали участь у суспільно-політичному житті, вирішували окремі соціальні, господарчі питання. Ради почали видавати свої газети, тим самим впливаючи на життя суспільства та формування суспільної думки².

«Союз архангельських лісопромисловців» та представники торгової сфери висловлювали підтримку Тимчасову уряд, вони обіцяли підтримувати усі заходи нової влади³.

У цей час на флоті відбуваються хвилювання. 16-17 березня 26 офіцерів та чиновників було арештовано та відіслано до Петрограду революційно налаштованими матросами. Причиною була «реакційність поглядів», жорстке поводження з підлеглими тощо⁴. Проблеми з командним складом мали місце до червня, доки остаточно не було призначено на посаду командуючого флотилією капітана I рангу Н. Е. Вікорста, який буде очолювати морські сили з 2 червня до липня 1919 р. (з перервами). Відбувалися арешти й армійських офіцерів, яких звинувачували у контрреволюційній діяльності⁵.

¹ Артлебен М.Н. Архангельск в дни государственного переворота. Архангельск, 1917. С. 16.

² Воронин А.В. Федоров П.В. Власть и самоуправление: Архангельская губерния в период революции (1917–1920 гг.). Мурманск, 2002. С. 79–90.

³ Северное утро. 1917. 8 марта.

⁴ Военные моряки в борьбе за власть Советов на Севере (1917–1920 гг.). С. 355–356.

⁵ URL: <https://vmnews.ru/gorod/2017/11/16/mezh-dvukh-revoliutcii>

Розгортався процес усунення або реорганізації старих органів та утворення нових установ влади. Перш за все було ліквідовано жандармерію, почалося створення міліції. Відбувається демократизація армії: створюються ЦК делегатів офіцерів флоту, офіцерів армії, матросів флоту, солдат армії тощо. Разом вони утворювали Об'єднану раду.

Архангельська Рада 21 березня 1917 р. солідаризувалася з думкою Петроградської Ради та її Маніфестом до пролетаріату всього в миру. Проте місцева Рада вважала, що мир може бути укладено лише, якщо ворожі країни змінять правлячий лад, тобто передбачалася співпраця лише з демократичними урядами. Рада виступала за роботу в напрямку укріплення армії¹.

Для організації земських та реорганізації міських самоуправлінь Архангельської губернії було затверджено Тимчасовий губернський комітет, до якого входили представники діючих у губернії організацій, депутати Рад кожного уїзду губернії, депутати міської думи, уїзних місць, делегати Рад флоту, армії, союзів кооперативів, артилей, службовців різних підприємств і т.д.

Виконавчим органом Тимчасового губернського комітету була тимчасова губернська управа, яка, в свою чергу, розбивалася на різноманітні відділи, на які й покладалося виконання усіх справ².

Ради робочих, солдатських та селянських депутатів поки що не претендували на владу та виконання управлінських функцій, а лише намагалися представляти та захищати інтереси відповідних груп населення.

Проте, початкова єдність починає поступово руйнуватися. Так, вже з весни 1917 р. можна побачити, наприклад, зростання протиріч між робітниками та службовцями. Так, робітники та службовці мурманської залізної дороги розходяться у думках між собою. Службовці заявляють, що не бажають «знаходитися серед слабковихованих робочих», у свою чергу робітники позбавляють їх можливості керувати своєю боротьбою. Розвиток революції на користь демократії, як і багато інших актуальних питань, розумілися

¹ Известия Архангельского Совета рабочих и солдатских депутатов. 1917. 31 марта.

² Артлебен М.Н. Архангельск в дни государственного переворота. Архангельск, 1917. С. 18.

різноманітними групами населення по-різному, наслідком цього було той же поділ працівників залізної дороги на різні табори.

Селянство Півночі, у свою чергу, рішуче виступало за відміну приватної власності на землю – це показало анкетування липня-серпня, що проводилося губернським земельним комітетом. Селяни вимагали конфіскацію поміщицької землі та сільськогосподарського інвентарю. Наряду з цим вимагалася й передача лісу в руки народу, селянських організацій. Найбільш бажаною формою землекористування називалося общинне використання¹.

Вже в березні на Півночі відзначено виступи селян, які були спрямовані на розгром поміщицьких маєтків, поділ хуторів та удільних земель².

Подібно до інших регіонів, на Півночі відбувалося протистояння двох тенденцій реформування земських установ: «зверху», на основі розпоряджень Тимчасового уряду, та «знизу», з ініціативи місцевих організацій, партій, рухів тощо. Задля збереження контролю над ситуацією Тимчасовий уряд почав реформування системи самоуправління. Результатом цього було створення низки законопроектів, одним із найбільш важливих був «Закон про волосне земське управління», котрий було прийнято позитивно. Було утворено малі земські одиниці.

У подальші місяці напруження та конфронтації у суспільстві буде поступово підсилюватися. Події квітневої та липневої політичної кризи хвилювали місцеву спільноту та викликали різні інтерпретації в залежності від політичних вподобань.

Влітку відбувається організація місцевих більшовиків, створюється більшовицький комітет в Архангельську. З Кронштадту сюди спрямовуються група більшовиків-активістів для підсилення позицій партії. Більшовики в Архангельську починають активно виступати проти Установчих зборів, за владу

¹ Саблін В.А. Аграрная революция на Европейском Севере России. 1917–1921. (Социальные и экономические результаты). Вологда, 2002. С. 28-32.

² Саблін В.А. Аграрная революция на Европейском Севере России. 1917–1921. (Социальные и экономические результаты). Вологда, 2002. С. 32

Рад і т.д. Проте партійна організація аж до самої Жовтневої революції буде складатися лише з 116 осіб¹.

Після того, як більшовики залишили єдину соціал-демократичну організацію в Архангельську, починає оформлюватися окрема організація меншовиків, до якої входило 45 осіб².

Перевага меншовиків над більшовиками влітку 1917 р. полягала в тому, що вони мали більш досвідчені кадри організаторів та ораторів, були активні в міській думі, на робочих, солдатських та матроських зборах тощо. Часто під час роботи у різних Радах та земствах вони кооперувалися з есерами. Проте зростання їх популярності не відмічалось, більш того, мала чисельність партії та проблеми щодо роботи з населенням констатувалися на засіданнях представників партії в жовтні 1917 р.³.

Найбільший вплив був за есерами. Партія мала більшу чисельність, ніж інші організації регіону. Проте восени 1917 р. вони почали втрачати популярність через те, що їх представники в Тимчасовому уряді, зокрема міністр землеробства, не виконували власних лозунгів аграрно-селянської програми та вимоги мас. Це призвело до розколу есерів та виникненню партії лівих есерів, які стали союзниками більшовиків.

Кадети на Півночі також були активні. Вони мали досвідчені та кваліфіковані кадри. Вели організаторську та пропагандистську роботу, спиралися на власну газету «Архангельськ», мали гарні позиції в органах самоуправління, користувалися популярністю серед підприємців та інтелігенції. Але, чим далі розвивався революційний процес у Росії, кадети все більше сприймалися як буржуазна партія, що сприяло відштовхуванню від них основних прошарків населення, а саме: робочих, селян, солдат, матросів. Невдала спроба виступу під керівництвом Л. Г. Корнілова, якого підтримували кадети, підірвало їх позиції.

¹ Овсянкин Е.И. На изломе истории. С. 119–120; Очерки истории Архангельской организации КПСС. Архангельск, 1970. С. 67.

² Овсянкин Е.И. На изломе истории. С. 123.

³ Овсянкин Е.И. На изломе истории. С. 123.

Наприкінці літа та восени пройшли вибори до земських установ – ці вибори розглядалися як своєрідна репетиція до компанії в Установчі збори. Земські вибори були таємними, загальними та всестановими. По соціальному складу земство Архангельської губернії було переважно селянським. Серед представників політичних партій, що обиралися до земських органів, більше всього було есерів. Результати виборів були неоднозначні. З одного боку відзначався інтерес селян до земської роботи; з іншої, виникла ситуація, коли не вистачало спеціалістів для праці в земських органах. Це призводило до того, що окремі волості вирішували не визнавати земства, що призводило іноді до безвладдя¹.

Поступово зростаюча в країні гостра політична криза органічно доповнювалася складною соціально-економічною ситуацією. Анкетування восени 1917 р. виявило, що виробництво на місцевих підприємствах знизилося на 75%. Це було обумовлено нехваткою робочих рук, відсутністю сировини та витратних матеріалів, а також нестачею продовольства². Підприємці були обурені активністю особливих робочих комітетів на підприємствах, які виникали відповідно до декрету Тимчасового уряду. Нарікання викликало «свавілля» та втручання у керівництво підприємств³.

Осінь 1917 р. характеризується все більшим зануренням Росії в хаос, представники майже всіх політичних партій встигли виступити у ролі міністрів, проте їх діяльність не тільки не відповідала сподіванням широких прошарків населення, а навпаки, викликала все більше розчарування. У цей час активно починає обговорюється ідея переходу влади до рук Рад. Зростає авторитет більшовиків.

Про зростання авторитету більшовиків свідчить наступний факт: два з трьох делегатів Рад Архангельської губернії, що було обрано на II Всеросійський

¹ Там же, с. 81.

² Трошина Т.И. 1917 год: революционная анархия в производственной сфере Архангельской губернии // 1917 год в судьбах регионов, страны и мира: взгляд из XXI ве-ка. Архангельск, 2017. С. 184

³ Там же, с. 184.

з'їзд Рад, були більшовиками. Від флоту делегатами також було обрано більшовиків.

У цей час більшовики виступали єдиною соціалістичною партією, яка не дискредитувала себе перебуванням у владі.

Таким чином, період після Лютневої революції характеризується створенням місцевих органів самоуправління, при цьому має місце дві тенденції: утворення адміністративно-господарчих органів, які підкоряються Тимчасовому уряду та утворення Рад різних рівнів, які поки ще мають політичної влади, а виконують скоріш наглядові функції. Протягом року відбувається поступове зростання популярності та авторитету більшовиків та втрата довіри до органів влади Тимчасового уряду, а також представників партій, що в них знаходяться.

1. 5 Північ та Жовтнева революція

Негативне відношення до Жовтневої революції було висловлено керівниками земських установ, міських дум, а також губернських Рад селянських депутатів північних губерній. Архангельська губернська рада селянських депутатів на чолі з есером телеграфувала до сусідніх губернських міст: «Вкрай необхідно координувати дії Північної області з ліквідації більшовицького заколоту»¹.

Повалення Тимчасового уряду та прихід до влади більшовиків позитивно було прийнято вже 26 жовтня на об'єднаному засіданні президій Мурманської Ради, Центрального комітету Мурманського укріпрайону та загону судів, районної ради депутатів Мурманської залізниці. Участь у цьому засіданні приймав й діючий Головний начальник укріпрайону контр-адмірал К. Ф. Кетлинський. Було виражено сподівання, що «влада цілком народна дасть Батьківщині мир та понівеченому народу довгоочікуваний спокій». Контр-

¹ Саблін В.А. Аграрная революция на Европейском Севере России. 1917–1921. (Социальные и экономические результаты). Архангельск, 2003. С. 157.

адмірал звернувся до всіх Рад, комітетів та осіб адміністрації Мурманського району, що він разом з усіма особами та установами підпорядковується тій владі, що встановлена Всеросійським з'їздом Рад робочих та солдатських депутатів¹.

Більшовики користувалися підтримкою в невеличких містах Архангельської губернії².

28 жовтня ситуація, що склалася в країні обговорювалася на представницьких зборах членів фабзавкомів, профспілок та виконкома Ради робочих та солдатських депутатів, а також представників 21 заводу. Абсолютною більшістю була прийнята резолюція, яка полягала в повній підтримці та довірі пролетаріату та гарнізону Петрограду в особі Ради робочих та солдатських депутатів³.

30 жовтня Архангельська рада прийняла резолюцію, згідно до якої, країна та революція знаходяться в небезпеці через виступи пролетаріату та гарнізону Петрограду, яке було нав'язано їм зростанням контрреволюційний тенденцій, а також діями Тимчасового уряду. Наголошувалася на необхідності об'єднати всю революційну демократію для створення демократичної влади з представників усіх партій, що були представлені в Раді. Підкреслювалася необхідність скликати Установчі збори⁴.

2 листопада виконком Архангельської губернської Ради селянських депутатів також засудив виступ більшовиків. Резолюція закликала селян об'єднуватися проти для ліквідації «більшовицького захвату», до організації Тимчасового уряду, який буде спиратися на демократичні організації. Головною задачею називалося скликання Установчих зборів⁵.

Для зміни ситуації в Архангельську та губернії на користь більшовиків з Петрограду було прислано І. В. Мгеладзе. 10 листопада він виступив на зборах представників полкових та судових комітетів та робочих організацій, де

¹ Борьба за установление и упрочение Советской власти на Мурмане. Мурманск, 1960. С. 76–77.

² Шумилов М.И. Октябрьская революция на Севере России. С. 143–144.

³ Россия, 1917: взгляд сквозь годы. Архангельск, 1998. С. 90–92.

⁴ Известия Архангельского Совета рабочих и солдатских депутатов. 1917. 1 ноября; Воля Севера. 1917. 3 ноября.

⁵ Известия Архангельского Совета рабочих и солдатских депутатов. 1917. 5 ноября.

обговорювалося питання щодо влади. Запропонована ним від імені більшовиків резолюція була прийнята майже одногосно. Прийнята резолюція наголошувала, що «єдиною та законною владою є Рада Народних Комісарів, що висунута II Всеросійським з'їздом Рад робочих, селянських та солдатських депутатів». Вимагалася передача всієї повноти влади в місті до рук Ради робочих та солдатських депутатів¹.

11 листопада Мгеладзе виступив в Архангельську на мітингу-диспуті «Програма та тактика більшовизму». Інтерес до доповіді Мгеладзе був настільки великий, що приміщення театрального залу, де відбувалася ця подія не вміщало усіх охочих, переповнені були навіть суміжні з театром території. Основну масу склали солдати, матроси та робочі.

Після Мгеладзе виступали також есери та меншовики, проте їх слова викликали лише обурення натовпу, у той час як більшовицький доклад переривався постійними аплодисментами. Результатом мітингу стала відправка привітальної телеграми до петроградського пролетаріату та гарнізону².

Загалом, ситуацію в регіоні можна охарактеризувати слова Мгеладзе, якими він резюмував свої власні враження від поїздки: «Якщо в Раді немає міцної більшості у нашої партії, то це через те, що політично керувати працею нікому.. Якщо в думі немає жодного гласного, то те через те, що виставити було нікого. Якщо влада ще не взята до рук Радою, то тільки через те, що у наших товаришів нема сил проводити політичний тиск на неї». Таким чином, партія більшовиків хоча й мала велику популярність серед мас, проте їй не вистачало кваліфікованих кадрів, перш за все з інтелігенції, які могли б закріпити та використати цю популярність та вплив більшовиків. Мгеладзе наполягав на тому, щоб ЦК направило до Архангельську працівника, який міг би керувати організацією, Радою та органом Ради – газетою³.

¹ Военные моряки в борьбе за власть Советов на Севере (1917–1920 гг.). Л., 1982. С.72; Овсянкин Е.И. На изломе истории. С. 147–148

² Известия Архангельского Совета рабочих и солдатских депутатов. 1917. 17 ноября.

³ Военные моряки в борьбе за власть Советов на Севере (1917–1920 гг.). С. 73.

Позиції більшовиків в Архангельську поступово укріплялися внаслідок дій ЦК Флотилії Північного Льодовитого океану, на допомогу яким ВРК Петрограду направило кронштадтських моряків. У жовтні 1917 р. Флотилія мала 100 кораблів, 7 тисяч військових моряків, а також більше 30 тис солдат та воєнізованих робочих¹.

18 жовтня Флотилія заявила, що повністю підпорядковується Морській колегії Совнаркому. К січню 1918 р. завдяки пробільшовистські налаштованим морякам Архангельська Рада та її виконком перейшли до рук більшовиків.

У першій половині 1918 р. боротьба Рад за укріплення своєї влади на місцях проходила одночасно зі згортанням діяльності органів старого самоуправління – земств та міських дум. Політика радянської влади по відношенню до земського та міського самоуправління була частиною загальної стратегії боротьби за укріплення та передачу всієї влади Радам. 24 січня 1918 р. було видано циркуляр, в якому зазначалося, що: «Там, де органи самоуправління не наші, де вони виступають проти Радянської влади, вони повинні бути розпущені, а де працюють з Радами, повинні злитися з ними, щоб не було двох однорідних органів, які займаються однією роботою»².

На I Архангельському губернському з'їзді Рад у лютому 1918 р. була прийнята резолюція, яка засуджувала роботу земств. З'їзд виступив за передачу Радам, як політичної, так і господарчої влади. Там, де можливо, Радам наказувалося негайно прийняти господарчі функції земств, а якщо вони недостатньо сильні для цього, то слід було встановити контроль над земством через своїх представників, земства, що проводили контрреволюційну політику потрібно було розпустити³.

До кінця квітня 1918 р. земства припинили своє існування. Міські думи припиняли свою діяльність та розпускалися наприкінці весни – літом 1918 р. Таким чином, на Півночі остаточно утверджувалася влада Рад та радянських

¹ Хесин С.С. Русский флот накануне Октября // Исторические записки. М., 1968. Т. 1. С. 90.

² Городецкий Е.И. Рождение Советского государства (1917–1918 гг.). М., 1965. С. 291.

³ Известия Архангельского Совета. 1918. 23 февраля; Осипов В.В. Земства Евро-пейского Севера России в 1917–1920 гг.: На материалах Архангельской и Вологодской губерний. Архангельск, 2000.

установ. Поряд із цим відбувалося все більше ослаблення позицій меншовиків та есерів. Розпуск земств та дум залишив їх без трибун та органів діяльності.

Мали місце локальні епізоди збройного спротив змін, наприклад, розгони з'їздів селянських депутатів, вбивства окремих активістів, проте загони моряків із Архангельську успішно подавляли будь-які виступи¹.

Підводячи підсумок, варто зазначити декілька ключових моментів, які зіграють ключову роль у подальших подіях. Перш за все, стратегічна важливість регіону, яка була розкрита під час Першої світової війни; значний вплив британського військового командування в регіоні; суттєві капіталовкладення Британії та її підданих у регіон; накопичення військових вантажів, які залишалися на складах тощо. Таким чином, все це ляже в основу мотивації інтервенції на Півночі.

Говорячи про внутрішню ситуацію регіоні, помітно, що поступово, протягом 1917 р. Ради та широкі прошарки населення все більше переходять на сторону більшовиків; земські органи скасовуються, влада переходить до Рад, які вже прямо контролюються більшовиками. Потрібно відмітити, що до подій безпосередньо інтервенції політичні процеси в регіоні проходять достатньо мирно, різноманітні питання та проблеми вирішуються колективно в ході тих чи інших засідань, перемовин тощо. Отже, до початку збройної інтервенції Архангельська губернія була доволі стабільним та мирним місцем, де не відбувалося жорсткого протистояння між різними політичними силами.

¹ 1917–1920. Октябрьская революция и интервенция на Севере. Архангельск, 1927. С. 249.

Розділ 2. Відношення Антанти до Радянської влади. Перші кроки до інтервенції

Після Жовтневої революції відбувалися події, що не були передбачені урядами та діловими кругами капіталістичних країн-учасниць Антанти. За умов четвертого року Світової війни потрібно було визначити своє відношення до Радянського уряду, який де-факто став на чолі в Росії. Перша глава присвячена проблематиці, яка пов'язана з відношенням правлячих кіл країн Антанти до Радянської Росії, а також втручання у внутрішні справи та підготовці відкритої військової інтервенції.

2. 1 Оцінка подій у Росії закордоном

Уряди членів Антанти витратили певний час, намагаючись розібратися у ситуації. Тому першими на події в Росії відреагували газети. Думки закономірно поділилися. 8-го жовтня, одразу ж після отримання відомостей про переворот, «Дейлі Експрес», наприклад, доводить, що Росію потрібно надати тимчасово самій собі: «...наше втручання розглядалося б як непрошене та лише погіршило положення»¹. Однак у той же час «Морнінг-Пост» висловлює іншу точку зору. У статті, що називається «Революція, створена Німеччиною», автори виступають з ворожих для нової російської влади позиції, називаючи комуністів «визначеними ворогами Антанти та відкритими друзями Німеччини. Виходячи з цього, ніяких справ з ними бути не може. Перед союзниками стоїть задача встановити «зв'язок з російським народом та тими його елементами, котрі лишаються вірними союзниками». Уже тоді висловлюється думка, що цю місію потрібно покласти на США та Японію, як найменш зайнятих у війні в Європі². Однак у той час антирадянська точка зору не переважала.

¹ Цит. за Левидов М.Ю. К истории союзной интервенции в России. Л., 1925. С. 10

² Там же, с. 11.

Ліберальна «Вестмінстер Газет» 9 листопада пише: «Ми повинні бути дуже обережними у ці дні й не робити нічого такого, що дало б можливість максималістам (тобто більшовикам) сказати, що ми, а не німці, є ворогами»¹.

Начебто дотримуючись цієї поради, англійський уряд та суспільні круги зайняли вичікувальну позицію. Протягом двох тижнів у газетах спостерігається певна стриманість. Звісно, постійно повторюється, що новий російський уряд не має бути офіційно визнаний, проте далі цього не йдуть; більша частина статей обмежується тим, що порівнює різноманітну інформацію стосовно події в Росії та намагається встановити, яка саме ситуація там склалася і що відбувається.

Слід зазначити, що якісь однозначні висновки з цього робити не можна. У цей період країни Європи та США ще не знали, що більшовики затримаються надовго. Так, «Дейлі кронікл» писала: «Ліквідація більшовицької революції питання днів або навіть годин»².

Однак після відходу 13 листопада частин Керенського-Краснова від Пулковських висот та розгрому антирадянського повстання у Москві стало зрозуміло, що господарі положення у країні все ж таки більшовики. Британський посол у Петрограді Джордж Б'юкенен доповідав у Лондон: «Ситуація стає все більш безнадійною. Більшовики є господарями положення»³.

Через те, що мовчати далі не мало сенсу і треба було визначатися зі своїм відношенням до більшовиків, з'являється перша офіційна заява англійського уряду. Міністр Роберт Сесіль оголосив про невизнання Радянської влади: «Що стосується визнання цих людей, то хоча абсолютно неможливо уникнути певного кола ділових стосунків з ними, як наприклад, з питань, що виникають через арешт британських підданих - за винятком цього не може бути питання про дипломатичне визнання і зносінах з ними». У той же день Сесіль додав: «Єдиним променем надії є або може здаватися лише те, що робить або зможе зробити козацький вождь Каледін»⁴.

¹ Цит. за Левидов М.Ю. К истории союзной интервенции в России. Л., 1925. С. 11.

² Цит. за Волков Ф.Д. Тайны Уайтхолла и Даунинг-стрит. М., 1980. С. 16.

³ Цит. за Волков Ф.Д. Тайны Уайтхолла и Даунинг-стрит. М., 1980. С. 17.

⁴ Цит. за Левидов М.Ю. К истории союзной интервенции в России. Л., 1925. С. 13.

Вслід за цим не затрималась публікація у «Івнінг Стандарт» наступного змісту: «... союзники повинні допомогти шляхом максимально-авторитетної комісії допомогти у відновленні порядку та спеціально надати військову допомогу Каледіну, Корнілову та румунській армії»¹.

Таким чином, 24 листопада – це та дата, коли англійський уряд в особі свого вповноваженого представника офіційно заявив про свою принципіальну згоду на інтервенцію.

Розвиток подій протягом наступного місяці відбувався досить стрімко.

30 листопада 1917 р. держсекретар США Лансінг наказує американському послу в Росії Френсісу дізнатися про можливість формування на півдні Росії армії для боротьби з більшовиками².

3 грудня британський військовий кабінет доручив Р. Сесілю інформувати посла у Петрограді Дж. Б'юкенена, що «уряд Великобританії готовий підтримати любий відповідальний орган влади в Росії, котрий активно виступає проти руху максималістів (більшовиків), та в той же час свободо фінансує в розумних межах такі органи по мірі їх готовності допомогти справі союзних країн»³. На думку американських дослідників Д. Девіса та Ю. Трані, «така політика підбурювала до громадянської війни та передбачала певного роду втручання Великобританії до внутрішніх справ Росії»⁴.

4 грудня у меморандумі держсекретаря США Лансінга було зазначено, що більшовики є «небезпечними радикальними соціалістами-революціонерами», що загрожують Америці та світовому порядку, та зробив висновок, що більшовизм деспотичний, безчесний, безрозсудний та безпринципний у свої методах. Він створює авторитарну систему, що створена насильно та підтримується самозваними представниками одного-єдиного класу, який поставив своєю ціллю повалення капіталізму та заміну його крайньою формою

¹ Там же, с. 14.

² FRUS. 1918. Russia. Vol. I. P. 273.

³ Ротштейн Э. Когда Англия вторглась в Советскую Россию, М., 1982. С.59.

⁴ Trani E, Davis D. The First Cold War. The Legacy of Woodrow Wilson in U.S. - Soviet Relations. Missouri 2000. P. 168.

соціалізму¹. Американські дослідники стверджують, що протягом п'яти тижнів після більшовицької революції «американські керівники прийняли рішення про інтервенцію як про цілеспрямовану антибільшовицьку операцію». «Лансінг для припинення відносин з більшовиками скористався аргументом про те, що більшовики - агенти Німеччини. Однак насправді він ніколи в це не вірив»².

Такий погляд на події здається дещо категоричним. Як буде показано далі, багато «американських керівників» були настільки ж послідовними противниками інтервенції, як Лансінг – прихильником, позиції ж самого президенту США Вільсона змінювалася в залежності від політичної кон'юнктури. Тим не менш варто відзначити факт формування у ці тижні антирадянського блоку із діячів Держдепартаменту США на чолі з Лансінгом та дипломатів, в тому числі посла в Росії Д. Френсіса.

Міністр закордонних справ Великобританії, лорд Бальфур, 9 грудня зробив наступну заяву: «Німці ще не скоро освоються на окупованих територіях... Ми повинні постаратися, щоб цей період затягнувся ймовірно довше»³. Прем'єр-міністр Ллойд Джордж писав: «Ми розглядали питання щодо мір сприяння антинімецьким частинам, що існували в окремих районах Росії. Важко було здійснити це, не створюючи уяви про те, що ми ведемо війну проти утвореного в Петрограді більшовицького уряду»⁴.

Як видно з вищесказаного, ідея створення озброєних сил, які були б здатні проводити політику в інтересах Великобританії з'явилась уже тоді та чекали лише сприятливого збігу обставин, щоб втілитися у життя. Дії США у цей час були направлені скоріш на запобігання інтервенції. Так, 12 грудня, коли в бухту Золотий Ріг у Владивостоці увійшли японські військові кораблі (мотивуючи це захистом японської власності та громадян), спроба висадити десант зіткнулася з

¹ Trani E, Davis D. The First Cold War. The Legacy of Woodrow Wilson in U.S. - Soviet Relations. Missouri 2000. P. 171.

² Ibid. P. 414.

³ Ллойд-Джордж Д., Военные мемуары. Т. 5. М., 1937. С. 89-91.

⁴ Там же, с. 88.

рішучим протестом з боку уряду США. Проте, у цьому можна бачити й небажання США допустити надмірне підсилення Японії у регіоні.

2. 2 Перші кроки до втручання

У той же час, протокол британського військового кабінету №298 від 14 грудня наказував: не відмовляти в запитуваних грошах для підтримки в південно-східній Росії опору центральній владі, тобто більшовикам, якщо військове міністерство і міністерство закордонних справ вважатимуть це за необхідне¹. Так, генералу Каледіну було надано 10 млн. ф. ст. з боку урядів Великобританії та Франції, ціллю цього було створення армії чисельністю у 2 млн осіб². Однак ставка на Каледіна не приймалася як гарна ідея усіма. Наприклад, Б'юкенен після зустрічі з соратниками Каледіна, визначив їх як авантюристів. Посол казав, що опора на генерала загрожує перетворення Росії у німецьку колонію³.

Початок мирних переговорів у Брест-Литовську призвели до напруження й не без того складних стосунків між Антантою та Радянським урядом. У кінці грудня Черчилль заявив, що після початку сепаратних переговорів з Німеччиною більшовиків слід вважати відкрито визнаними ворогами.

Меморандум Військового кабінету Великобританії від 21 грудня наголошував на необхідності збереження зв'язку з Україною, Фінляндією, Сибіром та Кавказом з метою підтримки місцевої контрреволюції та спробі переконати південну російську армію продовжити війну. Передбачалося надання субсидій для реорганізації України, на утримання козаків та кавказьких військ. Підкреслювалась необхідна участь США. Однією з задач було утворення власної агентури для впливу на місцеві уряди та підтримки їх армій. Як зазначає Ллойд Джордж, основні труднощі полягали в тому, щоб робити все максимально тихо,

¹ Ротштейн Э. Когда Англия вторглась в Советскую Россию, М., 1982. С.59.

² Ullman R, Intervention and the War. L., 1961, P. 43.

³ Lloyd Gardner C. Safe for Democracy. The Anglo-American Response to Revolution, 1913-1923. N.Y., 1984. P. 154-155.

адже офіційний шаг, який би сповістив Радянський уряд про підготовку до відкритої війни, міг би укріпити рішення більшовиків щодо укладання миру та підсилити антисоюзницькі настрої в Росії¹.

Виходячи з цього, можна зробити висновок, що певна стриманість у політиці Великобританії цього періоду диктувалася перш за все страхом негайного укладання мирного договору між Радянською Росією та Німеччиною, а також відсутністю альтернативної влади у Росії, на яку можна зробити ставку.

23 грудня Англія та Франція уклали конвенцію, що поділяла Росію на сфери вторгнення. Французи повинні було розвивати свої дії на території, що знаходиться на північ від Чорного моря, направивши їх проти німців та ворожих російських військ; англійці – на сході від Чорного моря, проте Туреччини. Таким чином, французька зона складалася з Бессарабії, України та Криму, а англійська – з територій козаків, Кавказу, Вірменії, Грузії та Курдистану². Відповідно до укладеної домовленості, Північ Росії була віднесена до зони впливу Великобританії³.

Британський уряд постановив надати допомогу у формуванні Добровольчої армії генерала Алексеєва, так як він запропонував організувати армію для боротьби з «ворожими силами» та просив надати кредит у розмірі мільйона ф. ст. у той же час пропонуючи організацію міжнародного контролю⁴.

У січні спостерігається все більш явна підтримка союзниками антирадянських сил. 9 січня Франція починає реалізовувати «конвенції»: надає позику ворожій радянській владі Українській раді та призначає голову своєї військової місії в Україні офіційним французьким представником при Раді⁵.

10 січня президент США Вудро Вільсон підписує доповідь держсекретаря Лансінга щодо надання таємної підтримки британським та французьким ініціативам, що направлені проти Радянської влади⁶.

¹ Ллойд-Джордж Д., Военные мемуары. Т. 5. М., 1937. С. 94-95.

² Черчилль У. Мировой кризис. М-Л., 1932. С. 103.

³ Волков Ф.Д. Тайны Уайтхолла и Даунинг-стрит. М., 1980. С. 28-29.

⁴ Штейн Б.Е., Русский вопрос на Парижской мирной конференции (1919-1920). М., 1949. С. 29.

⁵ Какурин Е.Е., Вацетис И.И. Гражданская война 1918-1921. СПб., 2002. С. 14.

⁶ Trani E, Davis D. The First Cold War. The Legacy of Woodrow Wilson in U.S. - Soviet Relations. Missouri 2000. P. 183-184.

18 січня Генеральний штаб головного командування арміями Антанти прийняв резолюцію «Про необхідність інтервенції союзників до Росії».¹

Радянський уряд розумів загрозу від союзників, але був вимушений намагатися підтримувати дружні стосунки з країнами Антанти. 2 лютого 1918 р. британський дипломат Локарт повідомляв, що більшовицький уряд не схвалює ідею розриву відносин з Англією².

В умовах відновлення Німеччиною військових дій французький посол Ж. Садуль, британський посол Р. Локкарт і американський посол Р. Робінс вступили у діалог з більшовицьким керівництвом. Вони клопотали перед своїми урядами щодо визнання та наданні необхідної допомоги більшовикам заради утримання Радянського уряду від укладання Брестського миру. Уряд Франції передав через свого посла, що Росія може розраховувати на військову допомогу проти Німеччини, хоча і не гарантує нейтралітет по відношенню до внутрішньоросійської ситуації³. Проте Лондон та Вашингтон не підтримали цю ініціативу.

Американський посол Френсіс надсилає 21 лютого до Держдепартаменту США телеграму наступного змісту: «Я серйозно наполягаю, щоб ми взяли під свій контроль Владивосток, а британці та французи – Мурманськ та Архангельськ для запобігання захоплення запасів, що там знаходяться, німцями»⁴. Посол посилався на успішні для німецьких військ бойові дії та можливість падіння радянської столиці. У цей же час британський генерал Пул телеграфує до Лондону: «Я вважаю, що необхідна негайна військова акція для забезпечення захоплення Мурманська англійцями»⁵. Так формулювалася ідея озброєної інтервенції до Росії задля захисту союзних військово-стратегічних інтересів.

26 лютого союзний головнокомандуючий маршал Фош в інтерв'ю заявив: «Америка та Японія повинні зустріти Німеччину в Сибіру – вони мають

¹ Хрестоматія по истории России. М., 2000. С. 436-437

² Ротштейн Э. Когда Англия вторглась в Советскую Россию, М., 1982. С. 84.

³ Садуль Ж. Записки о большевистской революции. М., 1990. С. 192-194

⁴ FRUS. 1918. Russia. Vol. I. P. 384

⁵ Волков Ф.Д. Тайны Уайтхолла и Даунинг-стрит. М., 1980. С. 34.

можливість це зробити». С цього часу союзна преса почала підсилену агітацію за підтримку японської інтервенції. В окупації Сибіру Японією вбачали «справедливе покарання для більшовиків за анулювання боргів та укладання сепаратного миру»¹.

5 березня газета «Дейлі мейл» наполягала на запрошенні Японії до Сибіру та створенні із Азіатської Росії противаги Європейській Росії². У цей же час британський військовий кабінет ухвалив відправку крейсера до Мурманську, американцям та французам було надіслано прохання про аналогічні дії з їх боку³. Проте всередині керівництва Британії продовжували існувати розбіжності щодо конкретної тактики та стратегії. Наприклад, перший лорд Адміралтейства, Джеддес, виступав проти відкритої боротьби з більшовиками, якщо у цьому не було «крайньої потреби». Адмірал Кемп, один із організаторів інтервенції на Півночі, не отримав 6 тис. солдат, яких вимагав для проведення операції. Ця відмова мотивувалася необхідністю людських ресурсів на Західному фронті⁴.

Питання щодо інтервенції на Півночі Росії стало предметом обговорення на конференції у Лондоні 15-16 березня. Інтервенція планувалася одразу з двох напрямів: «через північні порти Росії в Європі та через її східні кордони в Сибірі»⁵.

Була надана доповідь британського генерала Нокса, головного радника по російським справам військового міністерству, що рекомендував направити 5-тисячний загін до Архангельську для захисту союзних військових складів.

У ноті №17 23 березня Міжсоюзна військово-морська рада висловила сподівання, що операція сил флоту в Мурманську буде продовжена в цілях утримання даного порту якомога довше⁶. У той же час, генерал Пуль надав військовому кабінету в Лондоні детальний план союзної інтервенції до Росії. Здійснення вторгнення на Півночі передбачалася силами англійців та французів

¹ Какурин Е.Е., Вацетис И.И. Гражданская война 1918-1921. СПб., 2002. С. 15.

² Там же, с. 15

³ FRUS. 1918. Russia. Washington, 1931. Vol. II. P. 469.

⁴ Ullman R. Intervention and the War. P. 115 - 116

⁵ Ллойд-Джордж. Военные мемуары, т. VI, М., 1937, С. 87.

⁶ Зброшенні в небытие. Интервенция на русском Севере (1918-1919) глазами ее участников. Сост. В.И. Голдин. Архангельск, 1997. С.443.

під вищим командуванням Великобританії. Сили які необхідні для проведення цієї операції оцінювалися в 2-3 військові кораблі та невеликих сил для захоплення залізних доріг. У своїх прогнозах генерал відштовхувався від того, що більшовицькі війська за замовчуванням вважалися низько дисциплінованими та погано організованими, а отже начебто нездатними чинити опір інтервентам. Більш того, Пуль вважав, що союзницькі війська будуть вітатися з боку більшої частини місцевого населення. Значне місце приділялося фінансово-економічним аспектам укріплення британського впливу в Росії¹.

Ці пропозиції були схвалені на початку квітня міжвідомчим Російським комітетом та направлені до військового кабінету. 10 квітня він позитивно оцінив план генерала та запропонував Адміралтейству здійснити необхідні приготування для його реалізації. На підготовку та уточнення конкретних задач його місії було витрачено ще декілька тижнів².

Як видно з вищесказаного, у стані союзників не було єдиної думки щодо інтервенції до Росії. Крім того, все ускладнювалося відсутністю достатньо міцних білогвардійських сил, які б допомогли провести інтервенцію та формально її легалізувати. Все ще триваюча Світова війна підштовхувала союзників до використання Радянської Росії у боротьбі з Німеччиною. Саме надія на добровільне запрошення сил інтервентів до Росії була головним стримуючим фактором для англійських дипломатів, а США були противниками інтервенції через небажання допустити захоплення російського Далекого Сходу Японією.

Через це до середини 1918 р. союзники займалися підготування інтервенції. Цей етап відображає політика, що проводилася послами та представниками країн Антанти та Росії. Новий уряд так і не було визнано союзниками. Англія відкликала свого посла Дж. Б'юкенена. Його заступником залишився Локкарт, що з самого початку був противником інтервенції та прихильником домовленості з Радянською владою.³ Відношення Локкарту до

¹ Волков Ф.Д. Тайны Уайтхолла и Даунинг-стрит. М., 1980. С. 31-32/

² Ullman R. Intervention and the War. P. 174-178

³ Какурин Е.Е., Вацетис И.И. Гражданская война 1918-1921. СПб., 2002. С. 17.

інтервенції поділяли представник французької місії капітан Садуль та представник американської місії Робінс. Усі троє прагнули визнання Радянської влади своїми урядами, цим вони сподівалися втримати Радянську Росію від підписання сепаратного миру з Німеччиною¹. Мотиви, якими керувалися послы, було різними. Якщо Садуль пізніше сам стане комуністом та навіть буде засуджений до смерті у Франції, то Робінс бачив у більшовиках перш за все природнього союзника у війні з Німеччиною, навіть при наявності заборони президенту США на ведення перемовин, він самостійно встановив контакти з Троцьким².

Політика Великобританії в значній мірі була обумовлена страхом перед можливим зближенням німців і більшовиків. Саме через це відкриті агресивні дії не допускалися. Міністр іноземних справ, лорд Бальфур, наголошував, що внутрішні справи Росії не стосуються Великобританії, якщо не мають прямого відношення до війни з Німеччиною. Проте у той же час не відбувалося ні налагодження відносин, ні їх розриву. Бальфур вважав, що треба утримуватися від відкритої конфронтації з більшовиками стільки, скільки це буде можливим та вигідним для британських інтересів. Він тверезо оцінював здатність Німеччини до подальшого ведення війни, а отже вважав лише питанням часу, коли вона остаточно буде розгромлена, з цієї точки зору бажано було утримувати Радянську Росію від зближення з Німеччиною³.

Протягом першої половини весни 1918 р. ідея інтервенції в Росію активно обговорювалася серед правлячих кіл Антанти, акцент робився на тому, що вона повинна відбутися «по запрошенню» чи «зі згоди» Радянської влади. Інтервенція на Півночі, таким чином, повинна була мати характер спільної оборони регіону від німців та фінів. Розуміючи неможливість посилення значних військових контингентів, союзники запобігали серйозного ускладнення стосунків з Радянською Росією, а «законний» характер перебування військ Антанти усував

¹ Там же, с. 17.

² Trani E, Davis D. The First Cold War. The Legacy of Woodrow Wilson in U.S. - Soviet Relations. Missouri 2000. P. 207.

³ Trani E, Davis D. The First Cold War. The Legacy of Woodrow Wilson in U.S. - Soviet Relations. Missouri 2000. P. 181-182.

би можливість міжнародних та внутрішньополітичних ускладнень. У той же час підтримується зв'язок і з антибільшовицькими силами.

Саме березень-квітень стали часом, коли радянська влада намагалася використовувати іноземних інструкторів для навчання створюваної більшовиками РККА (Робітничо-Селянської Червоної Армії). Активним прихильником військового співробітництва з союзниками був Троцький. З іншого боку, в ці місяці навіть такий послідовний ворог більшовизму як У. Черчилль схилився до співпраці¹.

7 квітня Черчилль в таємному посланні військовому кабінету пропонує умовити Росію повернутися до складу воюючих держав. Можливість відновити лякаючу німців війну на два фронти значила тоді для союзників дуже багато².

Р. Локкарт писав 5 травня Р. Робінс, що Троцький «надав всі можливості для союзного співробітництва в Мурманську». Він прагнув використати допомогу колишніх союзників в інтересах Радянської влади, для створення нової армії, домагаючись при цьому їх невтручання у внутрішні справи Росії.³

Ленін, за словами Троцького, підтримував ці переговори: «Я висловився за прийняття пропозиції, зрозуміло, за умови повної незалежності нашої зовнішньої політики. Бухарін наполягав на неприпустимості, входити в які б то не було угоди з імперіалістами. Ленін підтримав мене з усією рішучістю: «уповноважити товариша Троцького прийняти допомогу розбійників французького капіталу проти німецьких розбійників»⁴.

Ж. Садуль також багато контактував з Троцьким і, на відміну від більшості представників Антанти, розбирався у внутрішній ситуації в Росії. Він бачив, що влада більшовиків насправді досить міцна, а тому наполягав на укладанні детального договору про умови інтервенції і вважав за необхідне довести більшовикам справи, що союзники готові, якщо не прямо підтримати Радянську владу, то хоча б допомогти реорганізувати армію⁵.

¹ Черчилль У. Мировой кризис. М-Л., 1932. С. 51.

² Gilbert M. The First War. N.Y., 1994. P. 412.

³ Левидов М.Ю. К истории союзной интервенции в России. Л., 1925. С. 107;

⁴ Троцкий Л.Д. Моя жизнь: опыт автобиографии. М., 1991. С. 374.

⁵ Садуль Ж. Записки о большевистской революции. М., 1990. С.237-238, 250, 259.

15 квітня Локкарт направив до Лондона чергове послання з доповідною запискою свого співробітника капітана Гаретіна про умови співпраці, вироблених в ході переговорів союзних військових представників в Росії з наркомом з військових справ Троцьким. Передбачалося введення союзних військ до місць зіткнення з німцями через Північ, Далекий Схід та Сибір, при цьому Антанта зобов'язувалася не втручатися у внутрішні справи Росії. Британський військовий кабінет нічого принципового проти цього не висловив, проте ці плани не були реалізовані¹.

Закономірно виникає питання, чому при зацікавленості з обох сторін у нормалізації стосунків та укладанні взаємних договорів, все ж таки відбулася інтервенція. Вже на початку літа 1918 р. Локкарт, як і його попередник, приходять до думки, що у відносинах з Радянською Росією треба користуватися лише військовою силою. Він наполягав на негайній інтервенції на Півночі та відправці до Архангельську не менше двох дивізій². Здається такий поворот у поглядах британського посланника, був викликаний низкою причин. Перш за все, до літа 1918 року зменшилася вплив Британії на Радянську Росію. Як буде показано далі, більшовикам потрібні були союзники здатні наситити внутрішній ринок країни товарами і вкласти кошти в розвиток російської промисловості. На цю роль ідеально підходили США, і не годилася розорена війною Британія. Що стосується навчання щойно створеної РККА, то в ньому брали участь французькі і американські інструктори, а англійці знову виявилися не при справах. У той же час, на півночі, півдні і сході країни британськими агентами були на той час встановлені зв'язки з лідерами антибільшовицького руху.

Серед американських представників у Росії домінували дві точки зору. Перша, якої дотримувався голова військової місії Дžadсон полягала в тому, що більшовики не є більше німецькими шпигунами, визнання Радянського уряду допоможе відновити у якійсь мірі фронт. Друга точка зору, якої дотримувався посол Френсіс, зводилася до того, що більшовики повинні були втратити владу

¹ Kettle M. The Road to Intervention. P. 66-67.

² Ротштейн Э. Когда Англия вторглась в Советскую Россию, М., 1982. С. 61.

протягом найближчого часу. По мірі укріплення радянської влади, посол схилявся до активної антибільшовицької політики, прихильником якої був держсекретар. При цьому, посол активно вів пропагандистську діяльність всередині Росії та займався дезінформацією власного уряду з метою нагнітання положення¹. Посол Франції Нуланс зайняв аналогічну позицію².

27 травня союзні військові аташе зібралися у Москві та одностайно визнали необхідність втручання союзників у російські справи.³

Керуючись рішенням про розширення інтервенції, союзні дипломати та військові представники в Росії влітку 1918 р. почали встановлювати контакти з різноманітними антибільшовицькими організаціями, та перш за все з найбільш крупними та впливовими з них – «Союзом відродження Росії», «Національним центром», «Союзом захисту Батьківщини та Свободи», підсилили їм допомогу, у першу чергу фінансову. В липні британський та французький уряд обговорили питання про поділ між собою фінансування про союзницької діяльності в Росії⁴. Проте представникам Антанти було нелегко розібратися в програмах та взаємовідносинах різноманітних конкуруючих між собою організацій, які нерідко намагалися дискредитувати одна одну. Характерну рису цих відносин відмічав діяч СВР Ігнат'єв: «Всі симпатії союзників... на боці кадетів та правих групувань, але загальна політична кон'юнктура змушувала їх іти на підмогу соціалістам, яким вони не вірили»⁵.

Протиріччя у відносинах союзників та антибільшовицьких організацій були викликані перш за все розбіжністю їх першочергових цілей. Якщо для Антанти вони полягали у негайному відновленні Східного фронту, то для їх російських партнерів – це усунення від влади більшовиків. У той же час лідери антирадянського руху підкреслювали необхідність відтворення фронту проти

¹ Заброшенные в небытие. Интервенция на русском Севере (1918-1919) глазами ее участников//Френсис Д. Россия из американского посольства., Сост. В.И. Голдин. Архангельск, 1997. С. 82-83.

² Там же. С.85-86.

³ Заброшенные в небытие. Интервенция на русском Севере (1918-1919) глазами ее участников// Кьюдахи Дж. Архангельск: Американская война с Россией., Сост. В.И. Голдин. Архангельск, 1997. С. 406

⁴ Kettle M. The Road to Intervention. P.261-262.

⁵ Игнат'ев В. И. Некоторые факты и итоги 4 лет гражданской войны (1917–1921 гг.). Часть 1 (Октябрь 1917-август 1919). М., 1922. С. 15.

німців, а союзники, не афішуючи свої антибільшовицькі погляди, але вводячи війська до Росії, проти волі Радянської влади, йшли на військову конфронтацію з ними. У підсумку, саме антибільшовицькі мотиви обумовили продовження інтервенції до Росії після закінчення війни.

Спільні дії союзників та антибільшовицьких організацій у Росії були погано скоординовані, це яскраво проявилось під час ярославського повстання. Воно було підготовлено «Союзом захисту Батьківщини та Свободи». Після перемовин з генеральним консулом Франції у Москві Гренаром та генералом Лавернем керівництво «Союзу» прийняло їх пропозицію щодо організації повстання одночасно з десантом союзників на Півночі. За цими планами повстанці повинні були зайняти Ярославль, Рибінськ, Муром. Союзники, після захоплення Архангельську та Вологди з опорою на Ярославль повинні були створити загрозу Москві.

Напередодні виступу голові «Союзу» було доставлено телеграму Нуланса про час висадки десанту до Архангельську, там містилося й прохання почати повстання в ці дні. 7 липня відбудова повстання в Рибінську, 8 – в Муромі, основні ж події відбувалися в Ярославлі¹. Не отримав допомоги Ярославль пав 21 липня.

Прохання до союзних дипломатів щодо надання допомоги не мали результатів, хоча Нуланс і Френсіс неодноразово зверталися до генерала Пуля, адмірала Кемпу та своїх урядів, наполягаючи на негайному десанті в Архангельську. Пізніше Савінков стверджував: «Ми опинилися у положенні людей, які були обмануті іноземцями»².

І хоча у подальшому Нуланс заперечував наявності домовленостей щодо сумісних дій із Савінковим та фінансуванням його організації, реальні цифри спростовують ці заяви³.

¹ Голиков Д.Л., Крушение антисоветского подполья в СССР. Кн. 1. М., 1980. С.179-182.

² Исповедь Савинкова: Судебный процесс Бориса Савинкова. Берлин, 1924. С. 49-51

³ Дело Бориса Савинкова. М., 1924. С. 37-39.

Ленін мав усі підстави характеризувати події у Ярославлі як змову послів. За фінансування підпільного «Всеросійського національного центру» та «Союзу відродження Росії» він був арештований та висланий із країни¹.

Таким чином, період, що передував інтервенції був доволі тривалим, що було пов'язано з процесом вироблення стратегії союзників, розподілення ролей тощо. Мало значення і протиріччя в рядах союзників.

2. 3 Кінець політики «лавірування»

6 травня німецький посол Мірбах вручив радянському уряду ноту з ультимативними вимогами щодо усунення кораблів та військ Антанти з Росії. У цей же час вимоги Антанти щодо розширення власної військової присутності також почали набувати характеру ультиматуму. На засіданні ЦК РКП(б) у ніч з 6 на 7 травня було прийнято рішення: «Німецькому ультиматуму поступитися. Англійський ультиматум відхилити»².

14 травня в доповіді про зовнішню політику Ленін зачитав лист радянського повпреду в Берліні Іоффе про те, що Німеччина згодна сприяти перемовинам Радянської Росії з Фінляндією та сама не має агресивних планів³. Союзники сприйняли ствердження Леніну у цьому докладі (про те, що «на нейтральній території не можуть виступати озброєна сила жодної воюючої держави, щоб не бути роззброєною») як крах надій на запрошення їх військ до Росії та як загрозу підрозділам, що вже у Росії. Саме після цього Локкарт починає настоювати на інтервенції.

У свою чергу у більшовиків не залишилося жодного виходу, крім співробітництва з Німеччиною. Радянське керівництво було вимушено спиратися на мирний договір із німцями для боротьби з Антантою та білими арміями. 1 серпня 1918 р. нарком іноземних справ Чичерін відвідав німецького

¹ Lloyd Gardner C. Safe for Democracy. The Anglo-American Response to Revolution, 1913-1923. N.Y., 1984. P. 189.

² Ленин В. И. Полн. собр. соч. Т. 36. С. 315.

³ Там же, с. 344-345.

посла в Москві та «запропонував германському посольству сумісну радянсько-німецьку експедицію з метою звільнення двох регіонів Росії – мурманської залізничної магістралі та Донської області». Пояснюючи дії уряду, Ленін писав 3 серпня повпреду в Німеччині: «Ми продовжуємо як раз лавірування, надаючи німцям взяти те, що вже взято Антантою та тим самим затруднюючи та відтягуючи англо-американо-японське удушення Росії¹. Посол Німеччини ж передав пропозиції Москви з наступним коментарем: «більшовиків слід водити за ніс можливістю співробітництва, а підготовлені німецькі війська використати для їх повалення»².

У наслідок перемовин німців із більшовиками німецьке командування розробило операцію проти військ Антанти на Півночі. У середині серпня німецьке командування вимагало від керівництва Фінляндії, щоб її армія була готова через два тижні почати бойові дії проти англійців³. 27 серпня в Берліні було укладено домовленості про сумісні бойові дії Радянської Росії та Німеччини проти Антанти. Домовленості містили політичні та економічні статті, а також таємні додатки⁴. Згідно до них радянський уряд обіцяв витіснити з території країни війська Антанти за допомогою німців та фінів. Після вигнання Антанти німецькі та фінські війська повинні були бути виведені з Росії⁵.

Це був кінець політики лавірування, котру проводили більшовики починаючи з зими 1918 р. Слід відмітити, що остаточний ухил у сторону Німеччини був зроблений лише після відкриття військових дій на Півночі Росії та у Сибіру.

Проте поразки Німеччини на Західному фронті змусили скасувати плани операцій бойових дій у Росії⁶.

І хоча Черчилль стверджував: «...Проте союзники вимушені були втрутитися у справи Росії після більшовицької революції, для того щоб

¹ Ленін В.И. ПСС. Т. 50. С. 134.

² Уткин А.И. Забытая трагедия/Россия в первой мировой войне. Смоленск, 2000. С. 571.

³ Холодковский В.М. Финляндия и Советская Россия. С. 43-47.

⁴ Там же, с. 578.

⁵ Там же, с. 44, 53-54

⁶ Холодковский В.М. Финляндия и Советская Россия. С. 55.

перемогти у великій війні...»¹, після закінчення війни були знайдено нові приводи до продовження інтервенції для «захисту демократії» та «допомоги у відновленні конституційного ладу в Росії».

Черчилль казав, що «більшовицький імперіалізм загрожує не тільки суміжним з Росією країнам, більшовизм загрожує всій Азії; він також близький до Америки, як і Франції»².

Заклик більшовиків до пригнічених народів світу підривав усі основи світової колоніальної політики, найбільш зацікавленим апологетом якої стала Великобританія. Крім того, вже за перші місяці свого знаходження при владі більшовики зарекомендували себе як прихильники сильної держави та продемонстрували свою здатність досягати власних цілей.

1 червня американський президент заявив про намір надіслати до Мурманську війська США. 3 липня про це було проголошено в спеціальному меморандумі держсекретаря. У той же день військові представники у Верховній військовій раді Антанти в Версалі розробили текст об'єднаного меморандуму №31 «Союзна інтервенція в російських портах Північного Льодовитого океану», що передбачав направлення 4-6 батальйонів піхоти до Північної Росії для утримання Мурманська та можливої окупації Архангельську.

Згода американського президенту, ймовірно за все, була вирішальним фактором для початку озброєної інтервенції влітку 1918 р. І хоча принципові рішення про готовність на інтервенцію інших членів Антанти були прийняті раніше, в умовах ще триваючої війни війська для операції та фінансування могли надати лише США. У липні 1918 р. було завершено останні приготування до здійснення військової інтервенції в Архангельськ. 17 липня президент США направив меморандум союзним послам, він відхиляв політику інтервенції, разом із тим погоджуючись направити до Мурманську або Архангельську (а також Владивостоку) невелику кількість військ для захисту союзних військових складів. До цього моменту архангельські склади вже були в основному вивезені

¹ Черчилль У. Мировой кризис. М.-Л., 1932. С. 326-327

² Там же, С. 253

в глибину країни та охороняти було нічого. І хоча оговорювалося, що американські війська будуть відізані у випадку спроби їх використання в інших цілях, подальші події показали хибність цього.

Підводячи підсумки, можна зробити висновок, що відношення до подій у Росії та розробка дій у відношенні до неї пройшли складні трансформації. З самого початку ні серед членів Антанти, ні навіть усередині урядів самих країн не було єдиної думки та ставлення до цього. Визначення певного курсу по відношенню до Росії відбувалося під дією різноманітних факторів: від ситуації на Західному фронті до конфліктів усередині Росії. І хоча певна частина представників Антанти деякий час дотримувалися політики співробітництва з більшовиками, перемогу здобула точка зору, яка полягала у боротьбі проти радянської влади. Почавши антирадянську діяльність із співпраці з антирадянськими елементами, країни Антанти дійшли до відкритої військової агресії, що підносилося як захист власних інтересів на фоні Світової війни.

В силу об'єктивних економічних причин країною, що вирішувала коли почнеться загальносоюзна інтервенція до Росії були США. Як показала практика в регіонах де не були прямо задіяні американські війська, тобто в Прибалтиці та Причорномор'ї інтервенція відбулася лише по завершенню світової війни та була менш масштабною. Проте на Півночі де діяли США вона почалася вже влітку 1918 р. та супроводжувалася висадкою значного військового контингенту (що буде показано у наступній главі).

Таким чином, 1 червня, коли президент Вільсон погодився направити американські війська до Росії, можна вважати днем, коли майбутня інтервенція стала неминучою.

Розділ 3. Розгортання інтервенції та її крах

Після спротиву Радянської влади, керівництво Антанти зробило ставку на антибільшовицькі сили в Архангельську та Мурманську. В їх плани входили організація перевороту та створення Північної області. Питання щодо формування Архангельського уряду на основі програми «Союзу відродження Росії» було схвалено союзними дипломатами¹.

Перші зіткнення союзників та радянських військ почалися 2 липня. Саме у цей день британський генерал Мейнард віддає наказ про роззброєння червоних отрядів у Кандалакші та Кемі. Кем було обстріляно з моря; британські війська арештували членів Кемської Ради, декілька з них були вбиті. Таким чином, 2 липня можна вважати початком відкритої інтервенції.

3.1 Анганта та Мурманськ

Протягом червня відбувається нарощення сил союзників у Мурманську. 14 червня було сформовано «Слов'яно-британський легіон», який забезпечувався за рахунок англійців. Метою створення легіону була боротьба проти німців і фінів, проте у випадку необхідності вони могли виступити основою антибільшовицького виступу².

Радянський уряд посилав ноти протесту представникам Антанти щодо збільшення військового контингенту. 15 червня голова Мурманської Крайради О. М. Юр'єв отримав звітку від Совнаркому, де попереджалося, що дії союзників можуть бути обернені проти радянської влади. Сам Юр'єв стверджував, що вести антисоюзницьку політику неможливо, так як він не має достатніх сил для реального спротиву.

¹ Голдин В.И. Интервенция и антибольшевистское движение на Русском Севере. 1918 – 1920. – Москва: Издательство МГУ, 1993. С. 61.

² Dobson C., Miller J. Op. cit. P. 47.

Щодо намірів союзників яскраво свідчать слова генерала Пуля, 18 червня він прямо казав про те, що влада союзників у Мурманську сильніша за радянську, у випадку необхідності союзники можуть застосувати силу та подолати спротив червоних загонів. У місті склалася ситуація, коли чисельність радянських військ складала менше 3-х тисяч осіб, при цьому їх підготовка та комплектація ждали бажати кращого, у той час як союзники мали 4-х тисячний загін з більш кращою підготовкою¹.

Більш того, 23 червня було висаджено додатково 1200-1500 британських військових. Також союзники мали абсолютно перевагу в кораблях, контролюючи до того ж і радянські кораблі, екіпаж котрих на 80% комплектувався з іноземців, через демобілізацію флоту².

Англійський вповноважений по політичним справам, Ф. Ліндлей, прямо докладав у Лондон, що Мурманська рада використовується «у якості ширми», насправді ж районом завідують союзники. Саме так цю ситуацію бачили і в Москві, 25-26 червня відбулися прямі перемовини голови Мурманської ради, Юр'єва, з Раднаркомом. Центр наполягав на протидії союзникам, Юр'єв же, що будь-який спротив приречений і потрібно далі налагоджувати співробітництво з союзниками³.

30 червня Мурманська рада прийняла резолюцію, в якій проголошувалася відмові від виконання наказів з центру, щодо спротиву союзникам, зазначалася необхідність і подальшої співпраці з Антантою.

1 липня Раднарком відреагував на події у Мурманську, Юр'єва була названо «ворогом народу» та оголошено поза законом. Таким чином, Мурманська рада, починаючи з липня – повністю порвала з Москвою та опинилася у залежності від союзників.

¹ Военные моряки в борьбе за власть Советов на Севере (1917-1920 гг.). Л., 1982. С. 162.

² Kettle M. The Road to Intervention. P. 191, 225.

³ Кедров М.С. За Советский Север: Личные воспоминания и материалы о первых этапах гражданской войны 1918 года. – Л.: Прибой, 1927. С. 119.

Таким чином, Мурманськ опинився у руках Антанти через відсутність спротиву з боку місцевої влади, яка розірвала з центром та його політикою.

3. 2 Антанта та антибільшовицьке повстання

Угруповання правого толку, що були налаштовані вороже до Радянської влади згуртувалися довкола капітана 2-го рангу Г. Є. Чапліна. Цей офіцер був пов'язаний з англійцями, саме за їх порученням в червні він прибув до Архангельську. Чаплін діяв з документами на ім'я британського капітана Томпсона. Чисельність власних сил він оцінював приблизно в 500 осіб¹.

До змови приєднався також армійський полковник Потапов, на момент повстання він вивів найбільш боєздатні частини із Архангельська. Разом із ним приєднався і командувач флотилії контр-адмірал Вікорст.

Для підсилення антибільшовицьких сил до міста також прибув Біломорський кінно-єгерський загін ротмістра О. О. Берса. Це формування було створено на гроші французької військової місії та спочатку маскувалося під лояльні до більшовиків сили. Вже в Архангельську Берс увійшов у контакт із французьким воєнним аташе полковником Допом.

Збільшенню чисельності антирадянських сил сприяло те, що «відділом пропусків» до Архангельську завідував один із активних учасників змови В. Ф. Бідо. Це дозволило без перешкод перекидати все нові й нові сили до міста.

4 липня до Архангельську прибув британський контр-адмірал Кемп. У ході свого перебування в місті він зустрічався з місцевим радянським керівництвом, яке запевняв у тому, що союзники не мають намірів діяти проти більшовиків. Проте мали місце зустрічі й заколотниками. Предметом цих зустрічей було обговорення питань з приводу взаємодії та організації майбутньої влади.

Проте, незважаючи на все, чисельність лояльних радянській владі військ була все ще вище, аніж чисельність змовників. Щоб виправити цю ситуацію антибільшовицьке підпілля приступило до провокування виступів у різних

¹ Чаплин Г.Е. Два переворота на Севере. // Белый Север 1918-1920 гг. Вып. 1. Архангельск, 1993. С. 17, 20

місцях губернії. Завдяки цьому вдалося змусити радянське командування надіслати загони у різні містечка для подавлення, особливо велику кількість сил стягнуло на себе Шенкурське повстання 21 липня¹. Таким чином, Архангельська обороноздатність значно знизилася, що розв'язало руки учасникам заколота.

У цей же час відбувається зачистка Мурманську від прихильників більшовиків.

Крім цього існувала проблема з мобілізацією, через продовольчі проблеми населення було налаштовано вороже до призиву. Голова губвиконком та військовий Біломорського військового округу просили підкріплення з центру².

Наприкінці липня підготовка антирадянського перевороту в Архангельські вступила до завершальної стадії. Відбулися перемовини між представниками антибільшовицьких організацій, де було розроблено план дій. Обстановка в місті загострювалася, почалися масові арешти та ошуки, необхідно було форсувати події. Проте через чисельну перевагу радянських військ змовники розуміли, що успіх операції залежить лише від союзного десанту. Повстання планувалося почати 31 липня, після чого протягом 2х діб очікувалася допомога союзників³.

У липні було завершено останні підготування до здійснення військової інтервенції. 22 липня командувачу американських військ в Європі було направлено телеграму від начальника штабів армії США про рішення президенту щодо участі в мурманській експедиції та відправці туди трьох піхотних батальйонів та трьох інженерних загонів. 26 липня до Мурманську прибув французький батальйон⁴. 30 липня для надання допомоги скорому повстанню до Архангельську було висунуто союзну ескадру. Вранці 31 липня біля Архангельську союзна ескадра нараховувала близько 1500 солдат⁵.

1 серпня союзники подолали спротив батарей, котрі захищали вхід до гирла Північної Двіни. Шлях на Архангельськ було відкрито. У ніч на 2 серпня

¹ Голдин В.И. Интервенция и антибольшевистское движение на Русском Севере. 1918 – 1920. – Москва: Издательство МГУ, 1993. С 65.

² Кедров М.С. За Советский Север. С. 74-75.

³ Там же. С. 66.

⁴ Там же, с. 67.

⁵ Strakhovsky L.I. Intervention at Archangel. P. 261.

радянські кораблі з майном та установами лишили Архангельськ та направилися вверх по Двіні, більша частина військ зайняла лівій берег ріки. У цю ж ніч відбулося антирадянське повстання. Вранці Архангельськ був повністю захоплений антибільшовицькими силами, а ввечері союзні кораблі висадили десант у місті¹.

Повалення радянської влади в Архангельську обумовлено прямим втручанням Антанти у місцеві справи: підривна діяльність антирадянського підпілля, яке підпорядковувалося союзникам призвела до втрати обороноздатності міста, наслідком чого стало його захоплення.

3.3 Утворення Північної області

Вже 2 серпня учасники антирадянського повстання створюють Верховне управління Північної області, головою якого стає М. В. Чайковський. Передбачалося, що до Північної області має увійти, крім Архангельської губернії, також Вологодська, Олонецька, В'ятська та Новгородська. Таким чином, плани антибільшовицьких сил та союзників не обмежувалися вирішенням лише локальних питань. У той же день було зроблено офіційне прохання щодо висадка додаткових союзних військ, це повинно було надати хоча б якусь законність діям Антанти, адже виправдати інтервенцію загрозою з боку Німеччини було неможливо.

Проголосивши себе Верховним управлінням, його члени прагнули тим самим підкреслити пріоритет своєї влади по відношенню до союзників. «Для того, щоб цей десант не прийняв характеру військової окупації, щоб не вилився в форму захоплення околиць, ми вирішили спробувати створити на Півночі державну владу, щоб змусити союзників зважати на цю владу», - стверджував кілька років по тому один з членів Управління М. О. Лихач. Але реальна сила

¹ Голдин В.И. Интервенция и антибольшевистское движение на Русском Севере. 1918 – 1920. – Москва: Издательство МГУ, 1993. С. 62-63.

перебувала в руках союзників, а їх відносини з Верховним управлінням з перших днів стали складатися вкрай складно¹.

Новий уряд офіційно запросив війська союзників, як було заплановано раніше, адже це мало надати хоча б якусь законність діям Антанти, котра вже не могла їх пояснити лише німецькою загрозою. Проте подальші пропозиції Чайковського укласти яку-небудь письмову угоду з союзниками, яка б оформлювала певні взаємовідносини Північної області з інтервентами були відхилені генералом Пулем. Спроби укласти письмові угоди з представниками урядів союзників також зазнали поразки.

Повна влада над усіма ключовими сферами життя Північної області перейшла до рук генерала Пуля, який не зважав на членів Управління.

Вже 6 серпня Чайковський визнавав, що союзники розглядають Управління як господарчу та муніципальну владу, а політичну – не визнають².

У той же час представники Антанти не вважали більшовиків за ту силу, яка зможе чинити їм опір. Планувалося зайняти північні губернії та піти на Москву. Генерал Пуль розраховував на багатотисячних добровольців. Для вербування солдат друкувалися його звернення до населення³.

5 серпня французький генерал Жанен, що командував у Сибірі союзними військами, отримав наказ про використання чехословаків для об'єднання з інтервентами на Півночі, а також просоюзницькими військами на Півдні. Пуль закликав чехословаків рухатися назустріч йому.

10 серпня британське військове міністерство направило генералу Пулю нові інструкції. В основі їх лежали пропозиції самого Ф. Пуля надіслані до Лондона в кінці червня. Йому наказали з'єднатися з чехами і з їх допомогою забезпечити контроль над залізничною магістраллю Архангельськ - Вологда - Скатеринбург і водними шляхами між Вяткою та Архангельськом. У разі неможливості з'єднання з чехословаками йому пропонувалося зосередити

¹ Голдин В. И. Там же, с. 70.

² Свечников М. В. Союзническая интервенция на Севере Советской России с 2 июля 1918 г. по сентябрь 1919 г. // Кто должник. М., 1926. С. 461.

³ Мальцев Д. А. Англо-американская интервенция в Советскую Россию в 1918 - 1922 гг. Воронеж., 2006. С.99.

зусилля на мобілізації російських військ і організації оборони Архангельська. Генерала попередили, що йому не буде направлено нових підкріплень, крім 5,5 тис. американців, які вже перебувають на шляху до Архангельська.

Наслідком повалення радянської влади на Півночі стає утворення маріонеткового уряду, який у всіх сферах залежав від союзників, а отже не міг проводити самостійної політики. Таким чином, Громадянська війна в регіоні була розпочата виключно завдяки активній участі Антанти.

3. 4 Перші місяці війни

Протягом серпня на фронті склалася наступна картина: союзні війська двома окремими з'єднаннями вели наступи по напрямку на Вологду та вверх по Північні Двіні.

Перший загін, який складався переважно з французів, зумів оволодіти станцією Обозерська (в 130 км від Архангельську) на початку вересня, після місяцю напружених боїв. Проте до Вологди залишалось ще 500 км, в якій у цей час антирадянське підпілля було розгромлено.

Другий загін союзних військ, який складався з 400 англійців, французів і росіян відправився по Північні Двіні та спочатку не зустрічав спротиву. Проте з 10 серпня вони вступили у контакт з радянськими військами, внаслідок чого, після двох тижнів боїв, були вимушені відступати. До 28 серпня радянські війська розвили контрнаступ та зайняли декілька населених пунктів. Для утримання цього напрямку генерал Пуль направив свіже підкріплення у вигляді шотландських стрільців (1100 осіб).

Наприкінці серпня було також розбито колону британського підполковника Хасельдона, яка повинна була наступати між двома іншими загонами та забезпечувати взаємодію між ними. Таким чином, серпневі бої не принесли союзникам перемоги. Взяття Вологди було відкладено. У той же час

союзники втрачали елемент несподіванки, тобто спротив інтервентам зростав та ставав більш організованим¹.

Верховне ж управління, знаходячись у важкій фінансовій ситуації, було вимушено взяти позику у союзників розміром 20 млн. дол. для випуску власної валюти, в обмін на кредит уряд Північної області зобов'язувався поставити лісів на 25 млн. дол. Крім цього, уряд брав на себе частину зовнішнього боргу Російської імперії².

Наслідком фінансових складнощів було погіршення внутрішньої обстановки. Так, у Мурманську почалися страйки: робочим не виплачували зарплатню. За ствердженням союзних офіцерів, місцеве населення проявляло інтерес по відношенню до союзників, лише сподіваючись отримати їжу та тютюн. За власної ініціативи же співпрацювати бажали лише найбільш забезпечені селяни³. Проте навіть вони не прагнули поповнювати ряди армії. Проголошення мобілізації наприкінці літа спричинила лише зростання антиурядових настроїв.

Добровольчий призов до «Російської народної армію» провалився: протягом серпня було завербовано близько 1000 чоловік, а на фронт відбуло приблизно 250 чоловік, тому 20 серпня Верховне управління прийняло рішення про відновлення в межах Північної області загальної військової повинності і призову п'яти вікових груп. Уряд планував сформувати на перших порах армію в 15 тис. чоловік. Поки ж союзникам доводилося воювати самотужки.

Ця армія повністю залежала від союзного командування, яке забезпечувало її постачання і озброєння, підготовку офіцерських кадрів і загальне керівництво. Союзниками було розпочато формування слов'яно-британського і слов'яно-французького легіонів і національних частин. На категоричну вимогу генерала Пуля Верховне управління 22 і 30 серпня прийняло

¹ Северный фронт. Борьба советского народа против иностранной военной интервенции и белогвардейщины на Советском Севере (1918-1920). Документы. Под ред. А.Ф. Горленко, Н.Ф. Прокопенко. М.: Воениздат, 1961.. С. 104-108, 114-116.

² Самойло А.А., Сбойчаков М.И. Поучительный урок. М., 1962. С. 37-43.

³ Rhodes B. Op. cit. P. 29.

рішення про введення особливих військових судів і смертної кари як вищої міри покарання.

Конфронтація між тими демократичними колами антибільшовицького руху в Північній області, які тільки і могли забезпечити йому скільки-небудь масову підтримку населення, і правим офіцерством, без якого неможливо було створити сильну армію, визначила подальші труднощі північної контрреволюції. Підтримка британським командуванням спроби перевороту під керівництвом Чапліна підірвало довіру місцевих, а також ускладнило його відносини з дипломатами. Французький та американський послы направили скаргу своїм урядам на генерала Пуля та його стратегію у відносинах з урядом Північної області.

Внутрішньополітичні чвари зірвали мобілізацію в армію Північної області, і бойові дії з більшовиками як і раніше велися силами союзників. 4 вересня в Архангельськ прибула американська військова експедиція під командуванням полковника Стюарта, основу якої склав 339-й піхотний полк. У складі експедиції були також інженерний батальйон (788 осіб) та медичні частини. В кінці вересня прибули ще більше 500 американських військовослужбовців. Загальна чисельність експедиції США на Півночі склала 5710 осіб¹. З трьох батальйонів 339-го полку два відразу після прибуття були направлені на фронт - на залізничний напрям і Північну Двіну.

Загальна кількість військ союзників після прибуття американців склала 9 тис. осіб. Більша частина з яких і була, власне, американською².

Уряд США попередив британців, що Пуль має припинити втручатися у справи російської адміністрації, в іншому випадку американські війська будуть виведені з-під його командування та перейдуть на самостійні дії в інтересах США³.

Це було викликано тим, що США, будучи найменш зацікавленими в результатах північної експедиції, втягнувшись в неї здебільшого заради

¹ Long J. American Intervention. P. 56; Rhodes B. Op. cit. P. 33.

² FRUS. 1918. Russia. Vol. II. P. 524, 538; Rhodes B. Op. cit. P. 43-44.

³ FRUS. 1918. Russia. Vol. II. P. 543.

демонстрації прапора, абсолютно не було зацікавлене в подальшій ескалації конфлікту. Це, а також фінансові розбіжності Англії і Франції вели до відсутності єдиної політики інтервентів щодо білої Півночі.

Бої ж на Півночі тривали. На думку генерала Пуля основним напрямом має бути Котлас, ціллю наступу повинно було стати знищення чи захоплення річного флоту більшовиків. Планувалося взяти місто до 20 вересня, а взимку піти на В'ятку.

За допомогою свіжих підкріплень та при підтримці військових кораблів та авіації війська Антанти перейшли у наступ одразу по обом берегам Двіни. Наслідком запеклих боїв, що тривали увесь вересень стало просування на 90 км вище по Двіні. Таким чином, плани взяти Котлас провалилися. 5 жовтня Пуль прийняв рішення відкласти наступ до весни¹.

Незважаючи на неможливість виконати поставлені раніше задачі, локальні успіхи інтервенти все ж таки мали. 17 вересня їм вдалося зайняти Шенкурськ – найбільше місто губернії після Архангельську. Продовжувалися бої на залізній дорозі в напрямку на Вологду. Саме тут Пуль знову планував сконцентрувати головний удар. Для подальшого просування вглиб Росії союзники мали взяти станцію Плисецька, яка була важливим транспортним вузлом та місцем радянської оборони. Проте цього досягти союзним військам не вдалося.

Союзне угруповання в Мурманську в цей період складало близько 15 тис. осіб, з яких 10 тис. були солдатами та офіцерами Антанти. У цьому регіоні зіткнень з радянськими військами не відбувалося, значні бої мали місце лише з фінами, які вторгалися до прикордонних територій. На початку жовтня фінські війська остаточно залишили Карелію, а союзне командування перенесло акцент на боротьбу з більшовиками².

Про непопулярність північної експедиції свідчить меморандум держсекретаря США від 26 вересня стосовно політики на Півночі. Згідно до цього документу, США не розраховувало на появу ефективної російської армії,

¹ Самойло А.А., Сбойчаков М.И. Указ. соч. С. 57-58.

² Ullman R. Intervention and the War. P. 252.

яка могла б перенести увесь тягар ведення бойових дій на себе; підкреслювалося, що необхідно перейти до оборони лише портів та прилеглих територій. Окрім того, зазначалося, що нових підкріплень з США не буде.¹

30 вересня до Архангельську прибуло 2600 солдатів союзників на чолі з британським генералом Е. Айронсайдом, призначеним начальником штабу головнокомандуючого. Він привіз інструкції, що орієнтували на оборонний характер дій експедиції².

Підводячи підсумки перших місяців вторгнення, можна констатувати, що союзна інтервенція, розпочата під антинімецькими прапорами, придбала однозначно антибільшовицький характер. Саме участь інтервентів перетворила окремі осередки бойових дій в пожежа громадянської війни, яка охопила всю країну. Військові контингенту інтервентів не зуміли домогтися скільки-небудь значних успіхів на жодному напрямку, а населення відмовлялося вступати в антирадянську армію. Глибока криза військово-політичної стратегії союзників була зумовлена неясністю її цілей і розбіжностями серед країн-учасників.

3. 5 Тимчасовий уряд Північної області. Жовтневі бої

7 жовтня після важких переговорів з союзними послами Чайковським було сформовано Тимчасовий уряд Північної області. Це було викликано явною нездатністю домогтися поставлених на Півночі Росії цілей. Претензії Верховного управління на пріоритет його влади у відносинах з інтервентами не увінчалися успіхом. Обмеженість території Північної області розмірами однієї неповної губернії замість 5-6 запланованих, що знаходилися у сфері військових дій і підпорядкованої союзному військовому командуванню, привела місцевих політичних лідерів до висновку, що «за таких умов для планомірної і постійної законодавчої діяльності Верховної управління не виявилось сприятливих умов».

¹ Мальцев Д. А. Англо-американская интервенция в Советскую Россию в 1918 - 1922 гг. Воронеж., 2006. С. 108.

² Ironside W. E. Archangel, 1918—1919. London, 1953. P. 26.

Також на початку жовтня в Архангельськ прийшла звістка про заснування 23 вересня на Державній нараді представників місцевих урядів, партій і політичних угруповань в Уфі Директорії - Тимчасового Всеросійського уряду. В цих умовах північний уряд міг бути тільки обласним. Новий уряд знову очолив Чайковський. Він як член Уфимської Директорії виступав в якості «єдиного носія верховної влади», через якого область повинна була підтримувати зв'язки з іншими місцевостями Росії, що були звільнені від більшовиків¹.

Проте, коли Чайковський збирався відправитися до Омську, щоб зайняти місце в Директорії, до Північної області надійшла звістка про переворот під керівництвом адмірала Колчака, який стався 18 листопада. Чайковський засудив події в Омську та оголосив, що відмовляється підпорядковуватися диктатору².

5 січня Чайковський отримав телеграму від російського посла в Парижі В.А. Маклакова, який від імені князя Львова запрошував його взяти участь в нараді послів і громадських діячів в зв'язку з майбутньою мирною конференції. 9 січня уряд ухвалив вважати поїздку свого голови в Париж конче потрібною.

13 січня в Архангельськ прибув з-за кордону генерал Міллер, запрошений Чайковським на посаду генерал-губернатора і командувача військами. В.В. Марушевський залишався членом уряду і командувачем військами Північної області, але з підпорядкуванням його генералу Міллеру як генерал-губернатору, що має відносно російських військ Північної області права командувача окремої армією³. 23 січня на борту криголама «Іван Сусанін» Чайковський назавжди покинув Архангельськ, хоча аж до падіння Північної області він залишався номінально главою її уряду.

13 жовтня Пуль відправив план до Лондону, згідно до якого передбачалося використати додатково 4 британських піхотних батальйони та 3 артбатерії з Мурманську при наступі на Вологду. На його думку підсилення армійського групування в густонаселених районах мусить збільшити антирадянські настрої населення та допоможе з мобілізацією. У випадку захоплення Вологдою взимку

¹ Вестник ВПСО. 1919.17 января.

² Мельгунов С.П. Н.В. Чайковский в годы гражданской войны. С. 90.

³ Вестник ВПСО. 1919.17 января.

відкривалася б дорога на В'ятку. 14 жовтня Пуль залишає Архангельськ та відправляється до Лондону з метою відстояти свої пропозиції.

Після від'їзду Пуля командування над військами Антанти переходить до бригадного генерала Е. Айронсайду. Будучи досвідченим офіцером він відразу відмітив низьку якість військ союзників, які були невідготовлені до ведення бойових дій в умовах Півночі. Наприклад, один з французьких колоніальних батальйонів був пристосований до війни в тропіках. Проблеми з французькими військами дійшли до того, що у жовтні вони декілька разів відмовлялися виконувати наказ про наступ на станцію Плесецьку. Більш того, вони говорили про те, що припинять воювати проти більшовиків, коли закінчиться війна з Німеччиною та закликали до цього й американських солдат. Зростала недовіра між багатонаціональними військами інтервентів та недовіра до англійського командування.

Особливо складною була ситуація на Залізничному фронті, куди в жовтні виїжджали Айронсайд, французький військовий і американський морський аташе і ряд інших офіцерів з Архангельська. Айронсайд замінив тут британського командувача на французького полковника Лукаса. Генерал Фінлейсон, який раніше здійснював загальне керівництво діями союзних військ на Залізничному та Двінському фронтах, став командувати останнім. Велику увагу Айронсайд приділяв створенню штабу союзної експедиції, який до його приїзду фактично був відсутній, і переорієнтації діяльності розвідвідділу з політичних на військові потреби. Заклопотаність генерала викликав підбір кадрів офіцерів, здатних в умовах відсутності суцільного фронту очолити окремі колони і діяти відносно самостійно¹.

По суті, заміна генерала Пуля на Айронсайд була показником відмови інтервентів від глобальних задач на Півночі. Більше не ставилися грандіозні плани захоплення Москви і Петрограда і навіть Вологди. Фронт стабілізувався і ставилося завдання утримання вже захопленої території перейшовши від наступу до оборони.

¹ Strakhovsky L.I. Intervention at Archangel. P. 274-279.

Протягом осені вдалося мобілізувати близько 1900 осіб з населення Архангельської губернії, проте 29 жовтня в Архангелогородському полку відбулося повстання, яке вдалося придушити, але це вже свідчило про ненадійність нових російських частин¹.

У жовтні відбувається контрнаступ радянських військ на Північній Двіні, які діяли при підтримці річної флотилії. Радянським кораблям вдалося знищити фортифікацію інтервентів та зимові стоянки інтервентів. Втративши декілька сотень осіб убитими та пораненими союзні війська відійшли на 50 км назад та закріпилися на лінії Тулгас-Топса.

Протягом осені-зими відбуваються зміни в політичній організації антирадянських сил у Росії, однак це ніяк не змінює фактичного положення в регіоні – Північна область продовжує залишатися під контролем союзників. Бойові дії у жовтні показали нездатність наявних сил Антанти та місцевого уряду вирішити поставлені задачі, змусивши їх перейти до оборону вже зайнятих територій.

3. 6 Завершення Першої світової

11 листопада держави Антанти підписали перемир'я з Німеччиною. Предметом обговорень для союзників стало подальше обґрунтування присутності військ у Росії. За словами Черчилля, вже не залишилося аргументів для виправдання інтервенції².

Уряд Північної області опублікував звернення «До населення області та союзних з Росією країн», в якому підкреслювалося, що «більшовизм - світова небезпека» і його ліквідація «повинна передувати повному закінченню громадянської війни». У документі містився заклик до союзників залишити свої війська в Росії для боротьби з більшовиками³.

¹ Ротштейн Э. Когда Англия вторглась в Советскую Россию. М.: Прогресс, 1982. С. 147

² Черчилль В. Мировой кризис. М.-Л., 1932. С. 104.

³ Вестник ВПСО. 1918. 13 ноября.

Дипломати країн Антанти та військове керівництво на Півночі звернулися до своїх урядів за роз'ясненнями про подальшу долю експедиції в Північній Росії. Причому, характер звернень і позиції їх авторів серйозно різнилися. Командир американців полковник Стюарт вважав, що експедиція виконала своє завдання – подальше перебування на території Росії не є доцільним. Але американський консул наполягав на залишенні американських військ і, виступаючи перед солдатами 28 листопада, наголосив: «Ви захищаєте нашу справу в Росії від кривавого бедламу більшовизму»¹. Тут ми, як і в інших випадках, можемо спостерігати відмінності політики, що проводили військові та дипломати США.

Країни Антанти відклали остаточне вирішення питання з інтервенцією до мирної конференції, дипломатам же наказувалося не пояснити союзню політику в Росії.

Офіційно союзники поясняли свою мотивацію тим, що мали «моральні обов'язки» перед росіянами, що звернулися за допомогою.

Кліматичний фактор виступав додатковим мотивом не виводити війська, адже неможливо було здійснити евакуацію через лід у Білому морі.

Проте справжньою причиною була боротьба проти більшовиків. 14 листопада британський військовий кабінет, керуючись цим, прийняв рішення про залишення військ у Росії. Як згадував у своїх мемуарах Айронсайд, відступ із Архангельську загрожував втратами для білих армій на інших фронтах, тим самим це протирічило б загальним планам та стратегії Антанти в громадянській війні².

Можна відзначити, що тривало позиціонування англійцями себе як сили союзній білому руху і ворожій до радянської влади. Керівники країн Антанти прагнули уникати офіційних визнань про антибільшовицьку спрямованість інтервенції через сильну соціальної напруженості всередині власних країн. Командування північної експедиції було більш відвертим. У зверненні до бійців

¹ FRUS. 1918. Russia. Vol. II. P. 567-568.

² Ironside W.E. Archangel, 1918—1919. London, 1953. P. 56.

прямим текстом йшла мова про те, що союзні війська на Півночі борються саме з більшовизмом.

Зберігав своє значення й економічний фактор у планах союзників на Північ, боротьба за розділ сфер впливу в Росії. Саме це підкреслював американський консул у своїй телеграмі до Вашингтону від 13 листопада 1918 р¹.

Ситуація на Північному фронті залишалася вкрай складною для союзників. Армія була деморалізована через кліматичні умови, поразки та нерозуміння цілей триваючої війни. Крім того, більшовики організували пропаганду у вигляді розкидання памфлетів та листівок. Союзне командування побоювалося партизанської війни та активізації радянських військ.

Тим часом в листопаді до Архангельську прибув генерал Марушевський, останній начальник генштабу російської армії при Тимчасовому уряді, призначений командувачем білої армії Півночі. Він поставив умовою своєї діяльності гарантію підтримки союзного командування. Особливо тісні і довірчі відносини склалися у Марушевського з французами, так як в роки світової війни він командував російською бригадою у Франції.

Проте організація білої армії та співробітництво з інтервентами були ускладнені недовірою та принизливим відношенням з боку союзників. Марушевський не міг нічого з цим зробити, адже за його словами «всі галузі військової справи, фронту та тилу знаходилися в повному та безпосередньому веденні інтервентів». Крім того, він характеризував цю ситуацію як окупацію².

Протягом листопада-грудня Архангельськ залишають союзні дипломати, які слугували Північному уряду в якості противаги британським військовим. Після від'їзду дипломатів відбувається підсилення військової диктатури.

Айронсайд у своєму щоденнику ставив під сумнів успішність подальшої праці з антибільшовицькими елементами. Повпред Британії Ліндлей мав схожу

¹ FRUS. 1918. Russia. Vol. II. P. 567-568.

² Марушевский В.В. Год на Севере (август 1918 - август 1919 гг.) Белый Север 1918-1920 гг. Архангельск: 1993.С. 213, 265-266

точку зору та закликав уряд відмовитися від роботи зі старими царськими офіцерами та представниками імущих класів, які вже себе дискредитували¹.

Завершення Першої світової не принесло миру Росії, інтервенти продовжували зберігати свою присутність на території країни та вести бойові дії. Проте, подальше ведення війни було ускладнено низкою факторів, які, у першу чергу, були пов'язані з деморалізацією армії, що була викликана відсутністю мотивації та розуміння у солдат.

3. 7 Зимова кампанія 1918-1919 рр.

Наприкінці 1918 р. загальна чисельність військ союзників сягала 23516 осіб, у той час як білогвардійців лише 7156 осіб². Їм протистояли радянські війська чисельністю 15-18 тис. осіб³.

В кінці 1918 р. зіткнення на фронті майже припинилися. Виняток склали події кінця грудня на залізничному напрямку, коли союзне командування зробило нову спробу оволодіти Плесецьком. Операцію планувалося здійснити силами п'яти загонів, які завдавали удари по трьох головних напрямках. Проте наступ було відбито через те, що частина військ зі слов'яно-британського легіону перейшла на бік більшовиків та розкрила плани союзників. Наслідком провалу операції стало припинення наступу на зимній період та перехід до оборони⁴.

У грудні відбувся вдалий наступ військ Колчака, який захопив Перм та пішов далі в напрямку на В'ятку. Виникла загроза об'єднання союзних та білих військ Півночі з сибірською армією. Проте бої, що мали місце в Печорському краї та на Пермській ділянці Східного фронту, завадили з'єднатися антибільшовицьким військам⁵.

¹ Ullman R. Britain and the Russian Civil War. P. 22, 27.

² Army. The Evacuation of North Russia, 1919. London, 1920.

³ Кузьмин И.И. Борьба за Север // Гражданская война 1918-1921. М., 1928. Т. 1. С. 209

⁴ Swettenham J. Allied Intervention in Russia and the Part Played by Canada. London. 1966. P. 193-194.

⁵ Кузьмин И.И. Разгром интервентов и белогвардейцев в 1917-1922 гг. М.: Воениздат, 1977. С. 312

Певні успіхи інтервенти мали в районі Мурманську. Союзникам вдалося зайняти низку населених пунктів. Протягом січня-лютого відбувався наступ під командуванням генерала Прайса вздовж залізної дороги. Положення радянських військ було ускладнено тим, що полки були розосереджені на великій відстані один від одного та частково відведені для боротьби з білофінами, які загрожували Південній Карелії. Результатом наступу стало взяття станції Сегежа 19 лютого, яка знаходилася всього в 250 км від Петрозаводську.

Але внутрішня ситуація в Мурманську залишалася напруженою. Давалася взнаки гостра нестача фінансових коштів, продовольства, медикаментів та ін. В грудні генерал Мейнард зробив коротку поїздку в Лондон, де домігся асигнувань в 150 тис. ф. ст. на потреби краю. Однак цих коштів було явно недостатньо. Серед робочих Мурману зріли антиурядові і антисоюзницькі настрої. Існувала загроза повстання в деяких полках¹.

У січні 1919 р. відбувається найбільша битва кампанії – бій за Шенкурський плацдарм. Загін союзних та білих військ загальною чисельністю в 1700 осіб під командуванням британського полковника Грехема протистояв радянським військам чисельністю до 2700 осіб. Бій починається 19 січня та триває до 25 – не маючи шансів протриматися, антибільшовицькі війська залишають Шенкурськ та відступають. Внаслідок цього було ліквідовано плацдарм, який вклинювався в радянські позиції; інтервенти, перш за все американці, понесли серйозні втрати, була залишена тяжка зброя та склади з амуніцією.

Окрім суто військових наслідків цієї битви, мали місце також соціально-політичні та психологічні наслідки. Так, війська інтервентів були сильно деморалізовані поразкою, громадськість у країнах Антанти під враженням від подій на Півночі активізувала рух за виведення військ.

¹ Северный фронт. С. 173-174.

Радянські війська в свою чергу продовжували вдалий наступ та просунулися на 90 км північніше від Шенкурська. Було зайнято низку поселень та відрізано Архангельськ від Мезенсько-Печерського району¹.

Результатом зимової кампанії на Північному фронті стала втрата інтервентами своїх позицій, погіршення їх становища, дезорганізація військових сил та підсилення антивоєнних настроїв у країнах Антанти.

3. 8 Кампанія 1919 р. Евакуація

Новий військовий міністр Великобританії, Черчилль, телеграфував британському командуванню експедиційних військ, що утримання фронту є першочерговою задачею, адже втрата позицій на Півночі може загрожувати встановленням більшовицького режиму «від Варшави до Владивостоку». Він запевняв Айронсайда, що в Парижі будуть прийняті принципові рішення для покращення ситуації². Це повідомлення припадає на час тяжких поразок інтервентів. Американський дипломат Булліт, який бере участь в мирних переговорах у Парижі закликає до виведення союзних військ, адже вони можуть повторити долю Галіпольської експедиції. Ця пропозиція була відхилена³.

У Парижі союзники обговорювали збільшення військового контингенту на Півночі. Було прийнято рішення щодо відправки 3-х додаткових батальйонів та кулеметної роти, а також заміни 10% особистого складу експедиційних військ. Крім цього, британський генштаб вимагав відправити в Мурманськ додатково 2395 осіб (військ, будівників, саперів тощо) для підтримання залізничного

¹ Марушевский В.В. Год на Севере (август 1918 - август 1919 гг.) Белый Север 1918-1920 гг. Архангельск, 1993. С. 143-154.

² Голдин В.И. Голдин В.И. Интервенция и антибольшевистское движение на Русском Севере. 1918 – 1920. Москва: Издательство МГУ, 1993. С. 123.

³ Гражданская война в Сибири и Северной области / Революция и Гражданская война в описаниях белогвардейцев. М-Л.: Госизд-во, 1927. С. 412.

сполучення в регіоні, а також створити резерв для Мурманську та Архангельську чисельністю в 1240 осіб. Також існували плани надіслати танки¹.

Проте в країнах Антанти зростає спротив інтервенції. Так, представник Північної області в США доповідав в Архангельськ про те, що преса та громадські діячі починають бити тривогу стосовно долі американських солдат на Півночі. Американське суспільство виступає проти подальших бойових дій у Росії.

14 лютого в сенаті США майже вдалося прийняти резолюцію про вивід американських військ.

У лютому американське військове керівництво активно обговорює пропозицію англійців про відправку до Мурманська двох загонів залізничних військ США загальною чисельністю в 720 чоловік. 18 лютого військовий міністр М. Бейкер направив лист головам комітетів з військових справ сенату і палати представників Конгресу. Необхідність відправити війська обґрунтовувалася забезпеченням безпеки союзних солдат на Півночі шляхом покращення постачання, або, у випадку необхідності, забезпечити швидкий вивід союзних військ з Північної Росії².

Зростала популярність руху проти інтервенції у Британії. Голова британського генштабу Г. Вільсон 24 лютого казав про необхідність виводу військ з Півночі, як тільки це стане можливо в силу природних умов. Саме для забезпечення відступу він вважав ймовірною відправку підкріплень³.

Незадоволення зростає і серед експедиційних військ. 22 лютого деякі британські солдати відмовляються виконувати накази, потребуючи відповіді на питання про ціль їх знаходження в Росії⁴.

Після цього відбувається виступ 113 французьких солдат в Архангельську, які відмовляються відправитися на фронт – їх роззброїли та арештували; 200

¹ Army. The Evacuation of North Russia, 1919. London: 1920. P. 21-25.

² FRUS. 1918. Russia. Vol. II. P. 617-618.

³ Волков Ф.Д. Тайны Уайтхолла и Даунинг-стрит. М.: Мысль, 1980. С. 87, 90-91.

⁴ Ironside W.E. Archangel, 1918—1919. London, 1953. P. 112-113.

французьких лижників відмовляються вийти на позиції у Мурманську. Командування серйозно побоюється виступів і в інших військах¹.

На фоні цих подій 4 березня британський військовий кабінет приймає рішення про виведення військ з Півночі. Проте Черчилль буде усіяко затягувати евакуацію у подальшому.

Уряд Північної області виступав за збереження та розширення військової присутності союзників при обмеженому втручанні до внутрішніх справ. Проте інтервенти не тільки надавали уряду різноманітну допомогу, але й фактично забезпечували його існування. Встановленню прямого окупаційного режиму заважала лише ймовірність повної втрати довіри населення. Фактор патріотизму, який діяв проти більшовиків після укладення ними сепаратних мирних договорів з Німеччиною, з закінченням світової війни діяв протилежним чином, тобто стимулюючи національне єднання навколо більшовиків як сили, що протистоїть іноземній агресії.

6 квітня планується повстання фінського легіону, до якого міг приєднатися карельський полк. Загальна чисельність цих військ складала 3400 осіб. Керівники заколоту планували об'єднати зусилля фінів, карельського полку та залізничних робочих, підірвати мости в районі Кандалакши, прорвати лінію фронту та об'єднатися з більшовиками. Проте цього повстання вдалося запобігти шляхом арештів та перемовин. Нарешті, 19 липня було підписано угоду про репатріацію з фінським урядом, у вересні фінські легіонери відправилися до Фінляндії².

Також весною відбуваються виступи й в американських військах. Солдати вимагають відправити їх додому до 15 березня, а у випадку невиконання своїх вимог – арештувати офіцерів, зв'язатися з радянським керівництвом і залишити Росію. Хоча керівники заколоту були затримані, пізніше їх відпустили, адже командування побоювалося поширення незадоволення серед військ.

¹ Rhodes B. The Anglo-American Winter War with Russia, 1918-1919. A Diplomatic and Military Tragicomedy. New York – London, 1988. P. 91-92.

² Army. The Evacuation... P. 26.

30 березня американські війська в Архангельську відмовилися повертатися на фронт, проте на цей раз полковнику Стюарту вдалося переконати їх.

Американський консул телеграфував до Вашингтону, що необхідно негайно оголосити військам, що їх наказано вивести не пізніше 30 червня. Виступи серед американських військ викликали резонанс в американському суспільстві.

Прагнучи скористатися кризовим становищем в Північній області, радянське командування розпочало в березні спробу організації загального наступу з метою оволодіння Архангельськом. Головний удар наносився на залізничному напрямку біля с. Великі Озерки, яким червоні оволоділи 18 березня, поставивши під загрозу ст. Обозерська і повідомлення Архангельська з Онежським районом і Мурманом. Але в запеклих боях, які велися тут протягом місяця, жодної зі сторін не вдалося домогтися перелому. Хоча, як визнавав генерал Айронсайд, загроза була велика і залізничний фронт був близький до того щоб впасти¹.

В кінці березня - першій половині квітня британські і американські підрозділи разом з частинами 8-го і 4-го Північних полків вели наступальні бої на Пінезі. В цей час білогвардійці контролювали район річок Печори, а також Мезені і Вашко, звідки радянські частини відступили на Вичегду і Вимь. Успіх бойових дій на Пінезі означав би перехід в їх руки величезного Пінего-Печорського краю і можливість встановити більш міцні зв'язки з військами Колчака. В ході Пинежской наступальної операції союзне командування планувало нанесення ударів по п'яти напрямках з перекиданням військ на великі відстані. Колона англійців і білогвардійців повинна була здійснити 100-верстовий рейд із району Усть-Пінеги щоб вийти до тилу радянських військ у с. Карпогори. Проте ці наміри не вдалося здійснити и наступ провалився².

Наприкінці березня – на початку квітня до Мурманську прибуло 720 солдат залізничних військ із США. Командування американськими військами в

¹ Самойло А.А., Сбойчаков М.И. Поучительный урок. М., 1962. 97-101.

² Марушевский В.В. Указ. соч. С. 169; Самойло А.А., Сбойчаков М.И. Указ. соч. С. 106

регіоні перейшло до генерала Річардсона. Він мав наказ від президента влаштувати якомога скоріше евакуацію.

Наприкінці квітня – на початку травня знов відбулася низка виступів у військах. Командування російськими частинами було переконане, що без військ Антанти утримати Північну область не вдасться¹.

4 травня генерал Айронсайд отримав повідомлення з військового міністерства про підготовку до наступу в районі Котласу для виходу на з'єднання з колчаковськими військами².

Незважаючи на ускладнення різного характеру, весна 1919 р. завершилася переходом ініціативи до інтервентів, що було обумовлено успіхами білих армій на інших фронтах.

27 травня та 10 червня до Архангельську прибуло дві бригади британців чисельністю більше 8 тис. осіб.

У червні результатом перемовин союзників та уряду Колчака війська та флот Північної області перейшли під порядкування сибірських збройних сил. Головнокомандувачем військ, що знаходилися на півночі став генерал Міллер. 23 червня до Архангельську прибув представник штаба Колчака штабс-капітан Бекіш³.

Британське командування планувало протягом літа провести масштабний наступ, щоб ліквідувати загрозу падіння Північної області після виводу союзників у жовтні-листопаді. 27 червня генерал Айронсайд отримав наказ про наступ⁴.

Протягом липня відбуваються перемовини генерала Марушевського з Фінляндією щодо сумісного ведення бойових дій проти більшовиків. Британське же командування вимагає використання чехословацького корпусу для з'єднання Сибіру з Архангельськом. Проте, союз із Фінляндією заключити не вдалося – Колчак та його уряд були проти вимог щодо визнання незалежності країни та

¹ Марушевский В.В. Год на Севере (август 1918 - август 1919 гг.) Белый Север 1918-1920 гг. Архангельск, 1993. Вып. 1. С. 172

² Army. The Evacuation... P. 35

³ Возрождение Севера. 1919. 1 июля.

⁴ Ullman R. Britain and the Russian Civil War. P. 185-188.

приєднанні нею ряду територій в Карелії; французьке ж командування відмовилося виділити чехословаків для наступу в напрямку на Архангельськ із Сибіру¹.

Протиріччя між представниками білого руху, країнами Антанти та Фінляндії визначило результат боїв на Північному фронті.

Тим часом 20 червня 3-й стрілецький полк білих і 2-й батальйон Гемпширського полку англійців за підтримки флотилії і авіації завдали удару по радянським позиціях на Двіні. Був оточений і зазнав великих втрат стрілецький полк червоних. Наступаючі оволоділи Топсой, Трійцею на правому і Тулгасом на лівому березі Двіни.

Ситуація складалася благополучно, але генерал Айронсайд бачив глибокі суперечності в білому таборі і не вірив, що антибільшовицьке рух може стати істинно національним, про що свідчать записи в його дневніке. Відступ військ Колчака робив примарними надії на з'єднання з ним, а падіння рівня води в Двіні ставило під сумнів можливість просування флотилії до Котласу і заволодіння ним².

В липні тривають повстання в білогвардійських військах. Тільки сумісними зусиллями інтервентів та білих вдається їх подолати. Ці повстання викликали в Айронсайда серйозний шок³.

21 липня відбулося нове повстання, наслідком було падіння Онежського фронту – Північна область опинялася поділеною навпіл; сполучення Мурманську з Архангельськом по суші було перерізано. 22 липня відбувається ще низка повстань. Айронсайд доповідав у Лондон, що всі спроби укріпити російські війська зазнали невдачі; він закликав до евакуації⁴. На його думку, загальне повстання на Півночі проти білого уряду стримувалося лише наявністю експедиційних військ союзників⁵.

¹ Марушевский В.В. Год на Севере (август 1918 - август 1919 гг.) Белый Север 1918-1920 гг. Архангельск, 1993. С. 221-228.

² Ullman R. Britain and the Russian Civil War. P. 191.

³ Добровольский С. Ц. Борьба за возрождение России в Северной Области. /С.Ц. Добровольский// Белый Север 1918-1920 гг. - Архангельск: 1993. Вып.2. С. 27-28

⁴ Ротштейн Э. Когда Англия вторглась в Советскую Россию. М.: Прогресс, 1982. С. 148-149;

⁵ Айронсайд У. Кампания на Русском Севере // Военный вестник. 1927. № 5. С. 9.

Загальне керівництво евакуацією було доручено генералу Роулінсону. Який з підкріпленням у вигляді трьох батальйонів піхоти, саперної та інженерної роти, та навіть з 5 танками відбув до Архангельська 4 серпня¹.

Після прибуття Роулінсона 11 серпня відбулася нарада командування військ у Північній області. Генерал Міллер виступав за утримання всієї Північно, спираючись на успіх бойових дій через збільшення загальної кількості військ до 53 тис. осіб.

10 серпня почався наступ по Двіні; 29 серпня наступ вздовж залізної дороги. Значну перевагу інтервентам надавала авіація. Результатом наступу стало захоплення низки селищ та Онеги. Успішні бойові дії були й у Карелії².

Протягом останніх тижнів перебування союзних військ було проведено комплекс мір, які були направлені на укріплення Північної області, що повинно було дозволити їй проіснувати навіть після відходу інтервентів. Була проголошена мобілізація в армію осіб 18-45 років, а до ополчення – 17-50 років. Частину союзних військ намагалися залишити в якості добровольців; добровольців же шукали й за кордоном. Паралельно з цим збільшувалася кількість ув'язнених у тюрмах і концтаборах. Застосовувалася практика превентивних арештів та висилка підозрілих осіб³.

Остаточо була оформлена військова диктатура генерала Міллера. Йому підпорядковувалися всі посадові особи Північної області⁴.

Наприкінці серпня флотилія інтервентів на Двіні починає відступати, відбувається постановка мінних полів на ріках. Проте вже 4 вересня радянські війська проводять розмінування та переходять до наступу. 16 вересня британські війська погружаються на кораблі, а 22 вересня конвой прибуває до Архангельську. У цей же час більшовики вдало просуваються на 100 км вздовж Двіні, білогвардійські війська безладно відступають⁵. 27 вересня останній корабель союзників залишає Архангельськ.

¹ Army. The Evacuation... 43.

² Самойло А.А., Сбойчаков М.И. Указ. соч. С. 124-125, 131-134, 144-148.

³ Добровольский С. Указ. соч. С. 65-66.

⁴ Самойло А.А., Сбойчаков М.И. Указ. соч. С. 150-152.

⁵ Самойло А.А., Сбойчаков М.И. Указ. соч. с. 152.

Останній наступ інтервентів мав місце 14 вересня в Карелії. Зайнявши декілька станцій, вони не змогли просунути далі, а вже 18 вересня починається відвід союзних військ з фронту. 8 жовтня сили інтервентів прибувають до Мурманську, а 12 жовтня відпливають з міста. Таким чином інтервенції на Півночі завершується.

Таким чином, весна 1919 р. характеризується подальшим падінням боєздатності військових сил інтервентів та місцевих антибільшовиків. Після прийняття рішень щодо виводу союзних військ, Антанта не залишає сподівань створити певні умови для укріплення Північної області та її подальшого спротиву.

3. 9 Падіння Північної області

Інтервенція, яка починалася яка спочатку мала військово-стратегічні спрямування потів набула однозначно антибільшовицький характер та зазнала повної поразки, незважаючи на значні матеріальні витрати та людські втрати. Британія, як основний спонсор, витратила на інтервенцію 23 млн. ф. ст., крім того, британські війська втратили 106 офіцерів та 877 солдат. Американці втратили 244 осіб вбитими.

Повернувшись до Лондону Айронсайд сказав в інтерв'ю, що експедиція союзників виконала свої задачі та місцеві війська здатні самостійно продовжити війну¹. Однак падіння Північної області були лише питанням часу; це відкрито визнавали члени уряду.

Наприкінці осені ситуація на фронтах складалася наступним чином: була знищена армія Юденіча, війська Денікіна відступали, у Сибіру зазнавали поразки сили Колчака. Протягом листопада-грудня більшовики захопили Комі, ліквідувавши тим самим загрозу Котласу. Шансів на з'єднання Північної області з іншими білогвардійськими військами не залишилося.

¹ Army. The Evacuation of the North Russia, 1919. London, 1920. P. 45.

Керівництво Північної області проводить перемовини про допомогу з Фінляндією, проте фінський уряд відмовляється від співробітництва та 9 лютого фінські війська переходять у наступ в Карелії, займають Печенгу.

Війська Північної області відчувають серйозні проблеми з постачанням після відступу союзників. Джерела для розрахунку з союзниками вичерпалися.

Наприкінці січня-лютого 1920 р. криза правлячого режиму досягає свого апогею. Існували й зовнішні чинники, які сильно впливали на розвиток ситуації на Російській Півночі: січневе рішення Верховної ради Антанти про зняття військово-економічної блокади Радянської Росії означало подальше скорочення допомоги антибільшовицькому руху. У цей же час поразку зазнає Денікін, війська якого відступили далеко на південь, загибель сибірської армії та смерть Колчака ставлять під сумнів легітимність влади Міллера.

Наступ більшовиків, що почався 4 лютого на Двині, переріс у бої по всій лінії Архангельського фронту. 8 лютого відбулося повстання, яке дало товчок подальшому процесу розпаду білої армії. 10 лютого члени уряду Північної області передали свої повноваження головнокомандувачу Міллеру. 17 лютого головнокомандувач та начальник штаба прийняли постанову, згідно до якої подальша оборона ставала неможливою внаслідок розвалу армію та відсутності підтримки з боку населення. 18 лютого відбулося останнє засідання уряду. Представники профспілок, яких звільнили з в'язниць утворили тимчасовий виконавчий комітет як орган перехідної влади.

Завершувався розпад білої армії. Повстання спалахували одне за одним, війська самовільно залишали фронт, переходячи до більшовиків. 16 лютого війська Залізничного фронту майже повністю дезертирували, командував фронтом, генерал Вуличевич з невеличкими силами відступив до Мурманську. 18 лютого було ліквідовувано залишки військ Двінського фронту.

19 лютого військове командування та уряд Північної області залишив Архангельськ та відплив до Мурманську. 20 лютого радянські війська зайняли Архангельськ. 21 лютого відбувається повстання в Мурманську, місто пало. У

другій половині лютого – на початку березня було ліквідовано останні загони білих.

Картина руйнування фронту і тилу в Північній області вельми нагадувала те, що раніше вже відбувалося в інших регіонах країни. Причому крах фронту відбулося практично відразу після евакуації інтервентів. Звідси можна зробити висновок, що саме розпад військового союзу з державами Антанти визначив крах білої Півночі.

Підводячи підсумок розділу, можна зазначити, що відлік початку інтервенції на Півночі приходить на 2 липня, коли було розігнано Кемську Раду британськими військами. Бойові дії перших місяців інтервенції велися виключно силами союзників, адже мобілізації місцевого населення до армії Північної області проходило вкрай складно. Незважаючи на певний ефект раптовості, дезорганізацію та нечисленність радянських військ на Півночі, до кінця 1918 р. союзникам не вдалося просунути далі кордонів Архангельської губернії, плани щодо наступу вглиб країни було згорнуто. Сподівання на з'єднання з сибірськими військами теж не збулися. Протягом 1919 р. більшовики перехоплюють ініціативу та поступово розвивають наступ. Країни Антанти стикаються зі спротивом власного суспільства проти проведення інтервенції, експедиційні війська розкладаються та деморалізуються; повстання відбуваються як серед інтервентів, так і серед російських військ. Кампанія 1919 р. остаточно набуває оборонного характеру з нечастими спробами провести наступ, врешті-решт основною задачею союзників стає утримання плацдарму для забезпечення евакуації власних військ. Після відступу союзних військ фронт розвалюється – армія Північної області не здатна вести бойові дії, окремі частини повстають та переходять на бік більшовиків. Лише природні умови та бої на інших фронтах відтягують остаточне падіння Північної області.

Як головну причину поразки інтервенції на Півночі можна визначити неможливість для них опертися на який-небудь соціальний прошарок. Окрім частини офіцерства на Півночі ніхто не був серйозно готовий воювати з

більшовиками. Симпатії скільки-небудь значної частини городян і селян інтервентам і їх ставленикам завоювати так і не вдалося. Інтервенція, яка початкова замислювалася як підтримка білої справи перетворилася в її заміну. Безглуздість союзної інтервенції в регіоні першими зрозуміли американці, які підняли питання про виведення своїх військ вже в кінці 1918 року.

На основі розгляду перебігу бойових дій можна зробити висновок, що Північний фронт існував виключно завдяки діям інтервентів, адже протягом більш, ніж півроку бойові дії велися виключно силами союзних військ без значної участі білих частин. Таким чином, без участі інтервентів Громадянська війна на Півночі не відбулася б.

ВИСНОВКИ

Тема інтервенції на Півночі є достатньо висвітленою в історіографії, проте до сих пір спірними залишаються питання пов'язані з роллю та місцем інтервенції у Громадянській війні в Росії.

Роблячи загальні підсумки можна зробити низку висновків.

По-перше, говорячи про внутрішню ситуацію в Архангельській губернії, можна впевнено сказати, що навіть незважаючи на відсутність повальної підтримки більшовиків протягом 1917 р. – першої половини 1918 р. в регіоні не існувало організованої та здатної до спротиву центральній владі сили, більш того, поступово інші партії поступалися популярністю більшовикам, які уміло розгорнули агітаційну роботу, спираючись на солдат, матросів, робочих та бідних селян. Варто зазначити декілька ключових моментів, які зіграють ключову роль у подальших подіях.

По-друге, мотивація союзників пояснюється стратегічною важливістю регіону, яка була розкрита під час Першої світової війни; значний вплив британського військового командування в регіоні; суттєві капіталовкладення Британії та її підданих у регіон; накопичення військових вантажів, які залишалися на складах тощо. Таким чином, все це ляже в основу мотивації інтервенції на Півночі.

По-третє, мав місце відносно довгий (до півроку) підготовчий період, що передував безпосередньо озброєній інтервенції. Він був неоднорідний та з деякою мірою умовності можна виділити наступні етапи.

Перший етап, що охоплює більшу частину листопада 1917 р., характеризується стриманою позицією офіційних урядів країн Антанти на відміну від преси, та завершується 24 листопада заявою лорда Сесіля в якій вперше представник англійського уряду підіймає питання о необхідності сумісної союзної інтервенції до Росії. Американське керівництво продовжує лишатися нейтральним.

Другий етап триває з грудня 1917 р. до ратифікації 15 березня Брестського миру. Факти свідчать про те, що більшовики у цей період розглядалися як можливі партнери та навіть союзники проти Німеччини. У цей же час проявляються різні підходи до «російського питання» з боку Англії та США. Більш того, говорячи про уряд США, можна навіть сказати про дружні жести з боку американців. Так, президент Вільсон у посланні від 11 березня до Всеросійського з'їзду Рад висловлює «щире співчуття російському народові» у його боротьбі проти Німеччини та «прагненні назавжди звільнитися від самодержавства». Звісно це був суто прагматичний жест, який було зроблено в надії на те, що З'їзд не ухвалить Брестський мир. Проте сам факт звернення американської держави до представників Радянської Росії показовий. Політика Британії залишалася більш жорсткою по відношенню до радянської влади. Дипломатія Англії протягом перших місяців 1918 р. працювала в двох напрямках: окрім спроб підштовхнути радянський уряд до остаточного розриву з Німеччиною та продовженню війни, робились спроби організувати та консолідувати антирадянські сили.

Третій етап тривав із середини березня до середини травня. В англійських політичних кругах активно йшло обговорення найбільш прийнятних планів по «інтервенції по запрошенню». Це період найбільш щільного співробітництва Антанти з Радянською Росією. В США підіймали питання щодо визнання радянського уряду, американські та французькі інструктори надавали допомогу в створенні Червоної Армії. У цей час перші британські загони висаджуються в Росії.

Проте подальші кроки для зближення зроблені не були. Союзники не були спроможні надати значну допомогу Росії у випадку відновлення війни, а більшовики не бажали конфронтації з Німеччиною один на один. Після доповіді Леніна по зовнішній політиці 14 травня стає очевидним подальша орієнтація радянського уряду на Німеччину, що викликало загострення відносин із союзниками. Єдиним фактором, що стримував британську інтервенцію була нестача ресурсів для одночасного ведення війни в Європі та в Росії. Як

відмічалось раніше, остаточне рішення щодо проведення інтервенції було прийнято США.

По-четверте, можна відмітити орієнтацію союзників на співробітництвом з есерами та іншими лівими партіями, що склали керівництво Північної області. Проте симпатії військового командування, що були на боці правих офіцерів, призвели до негласної підтримки переворотів у Північній області та повній підтримці військової диктатури.

По-п'яте, можна також відмітити той факт, що протягом півроку бойових дій на Півночі, в боях брали участь виключно сили інтервентів. Відсутність суттєвої допомоги з боку місцевих та білих частин свідчить про те, що без інтервенції на Півночі громадянська війна там навіть не почалася. Не тільки закріплення антирадянських організацій на території Півночі, але й навіть їх початковий успіх у діях проти більшовиків були обумовлені суто допомогою інтервентів.

По-шосте, інтервенція швидко придбала антирадянський характер. Боротьба з більшовиками спочатку була суміжна з війною з німцями, проте потім остаточно вилилась у відкрите протистояння з більшовиками. Окрім захисту своїх економічних інтересів у регіоні, союзники були зацікавлені в стягненні боргів Царського уряду, які приймали на себе ті чи інші антибільшовицькі організації, крім того перемога Революції у Росії розглядалася як пряма загроза членам Антанти.

Залежність Північного фронту від інтервентів проявилася як в його утворенні, так і його падінні. Після початку відступу союзних військ армія Північної області відступає на всіх фронтах, її частини переходять на бік більшовиків чи дезертирують.

Події на Півночі не позначилися на перебігу подій на інших фронтах Громадянської війни, адже радянські війська не стягували сили з них для утримання Північного фронту. Плани наступу на Москву та Петроград було зірвано ще у перші місяці інтервенції, війська Колчака надійно стримувалися силами Східного фронту та не мали можливості прорватися до Архангельську.

Проте події на Півночі мали потужний вплив на населення країн Антанти та окремих посадових осіб, які виступали за згортання інтервенції та евакуацію. Неможливість законного обґрунтування перебування союзних військ у Росії, постійні людські та матеріальні втрати, відсутність військових успіхів, поступова деморалізація армії та відсутність підтримки з боку місцевого населення робили евакуацію єдиним можливим виходом із ситуації.

Перебіг подій на Півночі яскраво показує, що без значної іноземної підтримки місцеві антибільшовицькі сили не могли чинити гідний опір радянській владі, адже організація боєздатних армій була неможлива при відсутності підтримки більшої частини населення та відсутності у своєму розпорядженні військової амуніції. На Півночі проблема сильної залежності антирадянського спротиву від допомоги союзників проступає більш рельєфно, аніж у інших регіонах, адже організованого збройного спротиву тут взагалі не було до висадки військ Антанти.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. 1917-1920. Октябрьская революция и интервенция на Севере. Архангельск, 1927 г. 320 с.
2. Артлебен М.Н. Архангельск в дни государственного переворота. Архангельськ, 1917. – 17 с.
3. Борьба за Петроград. 15 октября-6 ноября 1919 года. [Сборник статей, воспоминаний, материалов]. -Пг.: Государственное издательство, 1920. - 320 с.
4. Вестник ВПСО. 1919.
5. Вестник ВУСО. 1918.
6. Возрождение Севера. 1919.
7. Гражданская война в Сибири и Северной области / Революция и Гражданская война в описаниях белогвардейцев. М-Л.: Госизд-во, 1927. – 480 с.
8. Дело Бориса Савинкова. М.: Рабочая Москва, 1924. - 141 с.
9. Заброшенные в небытие: Интервенция на Рус. Севере (1918-1919) глазами ее участников. Архангельск : Изд.-полигр. предприятие «Правда Севера», 1997. - 508 с.
10. Игнатъев П.И. Некоторые факты и итоги 4 лет гражданской войны (1917–1921 гг.). Часть 1 (Октябрь 1917 - август 1919). М.: Госиздат, 1922. – 48 с.
11. Из истории русской контрразведки. Сборник документов. М., 1946. – 350 с.
12. Известия Архангельского Совета рабочих и солдатских депутатов. 1917. Архангельськ.
13. К десятилетию интервенции. М.; Л.: Гос. изд-во, 1929. – 246 с.
14. Кедров М.С. За Советский Север: Личные воспоминания и материалы о первых этапах гражданской войны 1918 года. Л.: Прибой, 1927. – 202 с.
15. Ллойд-Джордж Д. Военные мемуары. Т. 5. /Д. Ллойд-Джордж/ - М.: Соцэкгиз, 1937. - 251 с.
16. Малков В.М. На северном плацдарме. – Вологда: Книгоизд, 1963. – 336 с.

17. Марушевский В.В. Год на Севере (август 1918 - август 1919 гг.) Белый Север 1918-1920 гг. Архангельск, 1993. Вып. 1. С. 170-341.
18. Мей П. Петроградская операция. (Краткий очерк боевых действий 7-й армии с 11 октября по 14 ноября 1919 г.) // Революция и война. Военно-научный журнал. 1920. – 110 с.
19. Российский государственный архив Военно-морского флота (РГАВМФ). Доступ: <https://rgavmf.ru>
20. Садуль Жак. Записки о большевистской революции (октябрь 1917-январь 1919). М.: Книга, 1990. - 400 с.
21. Свечников М.С. Революция и гражданская война в Финляндии. 1917 - 1918 годы (воспоминания и материалы). – М.: Государственное издательство, 1923. – 112 с.
22. Северное утро. 1917.
23. Северный фронт. Борьба советского народа против иностранной военной интервенции и белогвардейщины на Советском Севере (1918-1920). Документы. Под ред. А.Ф. Горленко, Н.Ф. Прокопенко. – М.: Воениздат, 1961. – 296 с.
24. Северный фронт. Борьба советского народа против иностранной военной интервенции и белогвардейщины на Советском Севере (1918-1920). Документы. Под ред. А.Ф. Горленко, Н.Ф. Прокопенко. М.: Воениздат, 1961. – 296 с.
25. Чаплин Г.Е. Два переворота на Севере. /Г.Е. Чаплин// Белый Север 1918-1920 гг. - Архангельск: 1993. Вып. 1. С. 45-73.
26. Черчилль В. Мировой кризис. – М.; Л.: Госвоениздат, 1932. – 328 с.
27. Army. The Evacuation of North Russia, 1919. - London: 1920. - 252 p.
28. Ironside W. E. Archangel, 1918—1919. London, 1953. – 242 p.
29. Papers Relating to the Foreign Relations of the United States. 1918. Russia. (FRUS). - Washington: 1931. Vol. 1-2.

30. Аксенов А.Н., Потылицын А.И. Победа Советской власти на Севере. 1917-1920. Архангельск, 1957. – 140 с.
31. Артамонов Д.С. Северные церковники на службе царизма. Архангельск, 1940. – 61 с.
32. Блинов С. И. Внешняя политика Советской России в первый год пролетарской диктатуры. М., 1973. – 245 с.
33. Борисов С.Б. Гражданская война на Севере. М., 1939. – 46 с.
34. Варнек П.А. Русский Север в первую мировую войну // Первая мировая война на Европейском Севере глазами ее участников и современников. Архангельск, 2014. – 145 с.
35. Волков Ф.Д. Тайны Уайтхолла и Даунинг-стрит. М.: Мысль, 1980. – 465 с.
36. Воронин А. В., Федоров П. В. Власть и самоуправление: Архангельская губерния в период революции (1917-1920 гг.). Мурманск: Мурманский государственный педагогический университет, 2002. – 224 с.
37. Гвишиани Л. А. Советская Россия и США (1917—1920). М., 1970. – 328 с.
38. Голдин В.И. Интервенция и антибольшевистское движение на Русском Севере. 1918 – 1920. Москва: Издательство МГУ, 1993. – 200 с.
39. Голинков, Д.Л.: Крушение антисоветского подполья в СССР. В 2 томах. Том 1. М.: Политиздат, 1980. – 336 с.
40. Городецкий С.Н. Образование Северной области // Белый Север 1918-1920 гг. Вып. 1. Архангельск, 1993. – 28 с.
41. Гражданская война: Боевые действия на морях, речных и озерных системах. Л.: Ред.-изд. отд. мор. сил РККФ. 1926. Т. 2, ч. 1-2.
42. Добровольский С.Ц. Борьба за возрождение России в Северной Области. /С.Ц. Добровольский// Белый Север 1918-1920 гг. - Архангельск: 1993. Вып.2. С. 9-202.

43. Жалнин Д.Е. История строительства и боевой деятельности Флотилии Северного Ледовитого океана (1914–1920 гг.). Мурманск, 2005. – 220 с.
44. Из истории гражданской войны в СССР. М., 1960-1961. Т. 1-3
45. История Карелии с древнейших времен до наших дней. Петрозаводск. 2001. – 944 с.
46. Какурин Н.Е., Вацетис И.И. Гражданская война. 1918-1921. – СПб.: Полигон, 2002. - 672 с.
47. Киселев А. А. Мурманск — город-герой. М.: Воениздат, 1988. – 189 с.
48. Киселев А.А. , Климов Ю.Н. Мурман в дни революции и гражданской войны. Мурманское книжн. изд-во, 1977. – 223 с.
49. Киселев А.А. Родное Заполярье. Мурманск, 1974. – 520 с.
50. Колесников П.А. История Европейского Севера СССР феодальной и капиталистической эпох в дореволюционной и советской историографии//Вопросы аграрной истории. - Вологда, 1968. С. 465-500.
51. Кремлёв С. Россия и Германия: сравнить!: От Версаля Вильгельма к Версалю Вильсона. Новый взгляд на старую войну. М.: АСТ: Астрель, 2003. – 318 с.
52. Кузьмин Г.В. Разгром интервентов и белогвардейцев в 1917-1922 гг. М.: Воениздат, 1977. - 416 с.
53. Куратов А.А. Историография истории и культуры Архангельского Севера. Вологда, 1968. – 110 с.
54. Левидов М.Ю. К истории союзной интервенции в Россию. - Л.: Прибой, 1925. Т. 1. - 181 с.
55. Ленин В.И. Полное собрание сочинений (5-е изд). Том 36. Март - июль 1918. М.: Политиздат, 1969. – 742 с.
56. Мальцев Д. А. Англо-американская интервенция в Советскую Россию в 1918 - 1922 гг. Воронеж. – 324 с.
57. Мымрин Г. Е. Американские империалисты — вдохновители и организаторы военной интервенции против Советской России (1918—1920 гг.). Архангельск, 1951. – 49 с.

58. Мымрин Г. Е. Разгром интервентов и белогвардейцев на Севере. Архангельск: Архгиз, 1940. – 100 с.
59. Мымрин Г.Е. Англо-американская интервенция на Севере и ее разгром (1918-1920 гг.). Архангельск, 1953. – 228 с.
60. Нахтигаль Р. Мурманская железная дорога 1915–1919 годы. Военная необходимость и экономические соображения. СПб., 2011. – 320 с.
61. Овсянкин Е. Красные и белые: О работах В.И. Голдина по истории интервенции//Правда Севера. 1995. - 18 февраля.
62. Подаров В.М. Революция 1905-1907 гг. на Севере//Революция 1905-1907 гг. в национальных районах России. М., 1940.
63. Попова Г. И. Интервенция на Русском Севере (1918 – 1920 гг.): как это было: взгляд сквозь годы: рекомендательное библиографическое пособие. Архангельск: Центральная городская библиотека им. М. В. Ломоносова, 2017 г. 107 с.
64. Ротштейн Э. Когда Англия вторглась в Советскую Россию. М.: Прогресс, 1982. – 192 с.
65. Рубцов А. Ф. Восточноевропейская политика Франции: (Прибалтика). Ярославль, 1985. – 75 с.
66. Саблин В.А. Аграрная революция на Европейском Севере России. 1917–1921. (Социальные и экономические результаты). Вологда, 2002. – 344 с.
67. Самойло А.А., Сбойчаков М.И. Поучительный урок. М., 1962. – 192 с.
68. Свечников М. В. Союзническая интервенция на Севере Советской России с 2 июля 1918 г. по сентябрь 1919 г. // Кто должник. М., 1926. С. 435-462.
69. Смолин А.В. Крушение «северо-западной» контрреволюции. 1918-1920 гг. (начало борьбы). Л., 1990. – 423 с.
70. Соловьева И.А. Внутренняя политика Верховного Управления Северной области (1918 г). М., 1994. – 214 с.
71. Столяренко М.А. Моряки в огне революции. /М.А. Столяренко/ - JL: Лениздат, 1960. – 196 с.

72. Тарасов В.В. Борьба с интервентами на Мурмане в 1918-1920 гг. Л., 1958 – 358 с.
73. Трофимов П.М. Очерки экономического развития Европейского Севера России. М.: Соцэкгиз, 1961. – 264 с.
74. Уткин А.И. Забытая трагедия. Россия в первой мировой войне. — Смоленск: Русич, 2000. – 640 с.
75. Холодковский В.М. Финляндия и Советская Россия : 1918-1920. М.: Наука, 1975. – 265 с.
76. Хрестоматия по истории России. М.: Проспект, 2000. - 592 с.
77. Шангин И.С. Моряки в боях за Советский Север. М., 1959. – 274 с.
78. Ширяева-Бакщевникова В.Н. Северная область в начале интервенции. // Научный электронный архив. Доступ: <http://econf.rae.ru/article/7961>
79. Штейн Б. Е. Русский вопрос на Парижской мирной конференции (1919 - 1920 г.г.) - М.: Госполитиздат, 1949. - 463 с.
80. Шумилов М.И. Октябрьская революция на Севере России. Петрозаводск., 1973. – 336 с.
81. Экономическое положение России накануне Великой Октябрьской социалистической революции. Ч. 2. М.; Л., 1957. – 680 с.
82. Dobson C., Miller .J. The Day We Almost Bombed Moscow. The Allied War in Russia 1918-1920. London 1986. - 395 p.
83. Gilbert M. The First War. N.Y., 1994. - 229 p.
84. Halliday E. M. The Ignorant Armies. NY, 1958. – 232 p.
85. Kennan G. F , Soviet-American ReUitions, 1917-1920. Vol. I: Russia Leaves the War; Vol. II: The Decision to Intervene. Princeton, New Jersey, 1956, 1958. – 513 p.
86. Kettle M. The Road to Intervention. Parish. 1984 - 279 p.
87. Lloyd Gardner C. Safe for Democracy. The Anglo-American Response to Revolution, 1913-1923. N.Y., 1984. - 253 p.
88. Long J. American Intervention. NY. 1995 - 384 p.

89. Rhodes B. The Anglo-American Winter War with Russia, 1918-1919. A Diplomatic and Military Tragicomedy. New York – London, 1988. – 156 p.
90. Rothstein A. When Britain Invaded Soviet Russia. The Consul Who Rebelled. London, 1979. – 400 p.
91. Strakhovsky L.I. Intervention at Archangel. P. 2. NY.: 1936. - 140 p.
92. Swettenham J. Allied Intervention in Russia and the Part Played by Canada. London. 1966. - 188 p.
93. Trani E, Davis D. The First Cold War. The Legacy of Woodrow Wilson in U.S. - Soviet Relations. Missouri. 2000. - 479 p.
94. Ullman R. Intervention in the War. L.: 1961. - 351 p.

РЕЗЮМЕ

Виконав студент Жмакін Олексій Олександрович. Тема: «Інтервенція держав Антанти на півночі радянської Росії у 1918-1919 рр.»

Обсяг роботи складає 96 сторінок. Робота представлена такими компонентами, як: вступ, три розділи, висновки, список джерел та літератури. У вступі розглянуто актуальність теми, територіальні та хронологічні межі, визначено мету і завдання; представлено огляд джерел й історіографії за темою.

Об'єктом дослідження є громадянська війна в Росії у 1918-1920 рр.

Предметом є іноземна інтервенція на Півночі Росії у 1918-1919 рр., її причини та цілі, вплив на перебіг та результат Громадянської війни, її роль та місце у загальному контексті політичних процесів та військових дій цього періоду.

Мета роботи: дослідити протистояння антибільшовицьких сил та радянської влади на Півночі Росії в контексті впливу інтервенції на загальний хід подій та результат громадянської війни.

В результаті роботи було виконано наступні **завдання**:

- 1) Встановлено причин інтервенції, мотивація інтервентів;
- 2) Досліджено взаємовідносин учасників інтервенції, протиріччя в їх інтересах, спільних цілей;
- 3) Проаналізовано відносини Радянського уряду з країнами Антанти;
- 4) З'ясовано вклад інтервентів у розв'язання війни на Півночі, роль іноземних сил у місцевому контрреволюційному русі;
- 5) Оглянуто безпосередньо перебігу інтервенції, складання періодизації.
- 6) Зроблено оцінку впливу інтервенції на Півночі на загальний хід подій та результат Громадянської війни.

SUMMARY

Performed by student Zhmakin Oleksii. Theme: "The intervention of the Entente countries in the north of Soviet Russia in 1918-1919."

The volume of the work is 96 pages. The work is presented by such components as: introduction, three sections, conclusions, list of sources and literature. The introduction considers the relevance of the topic, territorial and chronological boundaries, defines the purpose and objectives; an overview of sources and historiography on the topic is presented.

The object of research is the civil war in Russia in 1918-1920.

The subject of research is foreign intervention in the North of Russia in 1918-1919, its causes and goals, influence on the course and outcome of the Civil War, its role and place in the general context of political processes and military actions of this period.

Purpose: to study the confrontation between anti-Bolshevik forces and Soviet power in the North of Russia in the context of the influence of the intervention on the general course of events and the result of the civil war.

As a result, the following **tasks** were performed:

- 1) The reasons for the intervention, the motivation of the interventionists have been established;
- 2) The relationship of the participants in the intervention, the contradictions in their interests, common goals have been investigated;
- 3) The relations of the Soviet government with the Entente countries has been analyzed;
- 4) The contribution of the interventionists to the outbreak of war in the North, the role of foreign forces in the local counter-revolutionary movement have been clarified;
- 5) The course of the intervention has been examined; periodization has been compiled

6) An assessment of the impact of the intervention in the north on the general course of events and the outcome of the civil war has been made.